

**Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет
Навчально-науковий інститут новітніх освітніх технологій
Кафедра психології та соціальної роботи**

Росоловська Алла Ярославівна

**«ПСИХОСОЦІАЛЬНЕ СПРИЧИНЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ
ТРАЄКТОРІЙ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ПІДЛІТКІВ ТА ЙОГО
ОПТИМІЗАЦІЙНІ ЧИННИКИ»**

**Спеціальність: 053 Психологія
освітньо-професійна (наукова) програма - Психологія
кваліфікаційна робота за освітнім ступенем «магістр»**

Виконала:

студентка групи ПСЗм-21

Росоловська Алла Ярославівна

Науковий керівник:

канд. психол. н., доцент

Гірняк Галина Степанівна

Тернопіль 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕНЬ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ТРАЄКТОРІЙ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ПІДЛІТКІВ ТА ЮНАКІВ.....	5
1.1 Вікові особливості підліткового віку (10-14 років).....	5
1.2 Вікові особливості юнацького віку (15-25 років).....	16
1.3 Поняття «індивідуальні траєкторії розвитку», особливості їх прояву у підлітковому та юнацькому віці.....	27
Висновки до першого розділу.....	36
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПСИХО-СОЦІАЛЬНИХ ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ В ПІДЛІТКОВОМУ ТА ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	41
2.1 Загальна характеристика методів дослідження.....	41
2.2 Методики дослідження.....	47
РОЗДІЛ 3. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ПІДЛІТКІВ ТА ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	54
3.1 Методика та організація дослідження різних чинників психо-соціального розвитку підлітків та юнаків.....	54
3.2 Дослідження ціннісних орієнтацій (М. Рокич) у підлітків та юнаків....	54
3.3 Дослідження сенсо – життєвих орієнтацій (Д.М. Леонт'єв) у підлітків та юнаків.....	63
3.4 Дослідження ціннісних орієнтацій (О.І. Мотков, Т.А. Огнєва) у підлітків та юнаків.....	65
Висновки до розділу 3.....	79
ВИСНОВКИ.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	87
ДОДАТКИ.....	94

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Підлітковий вік – це період самопошуку, коли молоді люди намагаються зрозуміти себе та своє місце у світі. Саме в цей момент відбувається активний розвиток «Я-концепції», формується система самооцінки, яка стає основою для подальшого самопізнання та саморозвитку.

Зміна самосвідомості в підлітковому віці безпосередньо впливає на подальший процес самопізнання, самовиховання та загальний розвиток особистості. Дослідження психологів свідчать про важливу роль підліткового віку у формуванні і розумінні свого «Я».

Проблема індивідуальних траєкторій розвитку набуває особливого значення в період формування особистості у підлітковий період. Підліткова фаза йде одночасно з кризою підліткового віку, коли активно формуються індивідуальні цінності людини. Зміна ціннісних орієнтацій відбувається протягом усього часу дорослішання і залишається незмінно впливовою на особистість. Особливо помітні ці зміни в ранній юності, коли система цінностей формується найактивніше. Саме в цей період цінності відіграють ключову роль у становленні світогляду та професійних орієнтацій. Юнацтво гармонійно поєднує свої особисті цінності з вимогами майбутньої професії.

Важливо розуміти, як саме цінності проявляються в підлітковому та юнацькому віці. Для досягнення мети роботи будуть співставлені ці вікові періоди, шляхом пошуку спільних та відмінних характеристик.

Про особливості підліткового та юнацького віку писали такі вітчизняні автори як: К.О. Абульханова-Славська, В.А. Аверин, Л.І. Божович, Б.С. Братусь, Л.С. Виготський, І.В. Дубровіна, І.С. Кон, Г. Крайг, І.Ю. Кулагіна, В.Н. Колюцкий, Д.О. Леонтьєв, В.С. Мухіна, Л.Ф. Обухова, А.О. Реан, О.І. Туревська, Г. Шихі та ін. та зарубіжні автори: Дж. Бартлетт, М. Харріс, Ф. Райс, Х. Ремшмідт, Д.Б. Ельконін, Е. Еріксон, Д.В. Ярцев та ін.

Дослідженням прояву ціннісних орієнтацій підліткового та юнацького віку займалися такі вітчизняні автори: В.Г. Алексєєва, А.Г. Асмолов, Т.В.

Корнілова, Є.І. Головаха, Я. Гудечек, К.С. Дівісенко, С.Я. Єрмалович, А.Г. Здравомислов, І.Ф. Кліменко, О.І. Мотков, Д.О. Леонтьєв, М. Рокич, М.С. Яницький та ін. та зарубіжні автори: Г.Л. Будінайте та ін.

Об'єкт дослідження – особливості психо-соціальних факторів індивідуальних траєкторій особистісного розвитку підлітків та його оптимізація.

Предмет дослідження – багатогранні методи розвитку особистості в перехідний період від підлітка до юнака.

Метою дослідження – виявлення впливу різних причин індивідуальних напрямів розвитку підлітків та їх ціннісних орієнтацій на сенсово-життєві орієнтації.

Завдання:

1. Проаналізувати проблематику описану в наукових роботах.
2. Визначити та класифікувати ціннісні орієнтації.
3. Здійснити тестування та підтвердити отримані дані.
4. Виявити оптимізаційні чинники особистісного розвитку підлітків.
5. Здійснити аналіз та систематизувати виявлені чинники розвитку підлітків.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз, синтез, порівняння, класифікація, систематизація – для вивчення літературних джерел, нормативних документів, визначення продуктивних підходів до вирішення проблеми оптимізації чинників розвитку підлітків; узагальнення – для визначення понятійного апарату дослідження, формулювання його основних положень і висновків; емпіричні – аналіз результатів дослідження, методичних матеріалів для з'ясування різних індивідуальних траєкторій розвитку; анкетування і діагностичні методики для оцінки факторів, що впливають на траєкторії розвитку; соціальнопедагогічний експеримент для перевірки ефективності розробленої програми; методи кількісної і якісної обробки результатів експерименту.

Практична значимість дослідження.

Результати дослідження допоможуть зрозуміти, які цінності є найважливішими

для сучасних підлітків і юнаків. Ця інформація буде корисною для розробки ефективних програм виховання та розвитку молоді.

Цільова група: учні загальноосвітньої школи. Кількість – 50 людей. Вікові категорії: 25 учнів підліткового віку – 5 учнів 7-А класу у віці 10-11 років, 10 учнів 8-А класу у віці 11-12 років, 10 учнів 9-А класу у віці 13-14 років та 25 учнів юнацького віку – 10 учнів 10-Б класу у віці 15-16 років, 10 учнів 11-А класу у віці 16-17 років та 5 студентів професійного коледжу у віці 17-18 років.

Основні методики, що використані в дослідженні:

1. «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич) (Див. додаток 1) [50];
2. «Сенсо – життєві орієнтації» (Д.М. Леонтьєв) (Див. додаток) [32];
3. «Ціннісні орієнтації» (О.І. Мотков, Т.А. Огнєва) (Див. додаток) [40].

Структура роботи:кваліфікаційна робота складається з трьох розділів: теоретичного, експериментального та ходу і результату дослідження. Кількість сторінок – 94, кількість таблиць – 9, кількість додатків – 2, кількість використаних джерел – 73.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕНЬ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ТРАЄКТОРІЙ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ПІДЛІТКІВ ТА ЮНАКІВ.

1.1 Вікові особливості підліткового віку (10-14 років)

У наш час підлітковий період – це вік від 10-11 до 15-16 років, який переходить в юнацький, умовно обмежений двадцятьма роками. Рубіж між дитинством та юністю та між юністю та зрілістю умовний.

Вік з умовних 10-11 до 15-16 років називають перехідним в біологічному значенні. Соціально людина в юнацтві сприймається ще як дитина. Проте це час бурхливого і непропорційного розвитку як ментально, так і фізично.

Будування відносин з однолітками виходить на перший план.

Відбувається ключова зміна – формується почуття дорослості. Передусім це відображається в дисонансі між бажаннями та баченні майбутнього та наявними можливостями його досягти. Конфронтація з оточуючими дорослими та з собою – звична річ, оскільки для підлітка це складний період переходу від дитячого до дорослого «Я».

Інші ключові зміни – теоретичне рефлексивне мислення, інтелектуалізація. Соціальне прагнення – набуття незалежності від опікунів та групи.

Згідно А.О. Реана [34]. підлітковий вік формує основу особистості, закладає засади самосвідомості в процесі побудови характеру та вибору діяльності молодшої людини. Залучені також моральні уявлення та соціальні установки. Це складний межовий етап психічного і розумового розвитку індивіда.

Юність характеризується розгортанням особистості. Головним чином змінюються інтереси та формуються нові погляди. Відзначається стійкість і різноманітність вподобань, проте навчання стає другорядним завданням. Молода людина спрямовує фокус уваги на дорослі речі.

Провідна роль в творенні особистості в підлітковому віці належить

статевому дозріванню. Темпи фізичного розвитку випереджають психологічну готовність. Зміна образу тіла, зокрема ваги, зросту, пропорцій, мають сильний вплив на самосприйняття. В цей період завершується становлення сексуальної орієнтації та з'являються вторинні статеві ознаки.

Підлітковий вік – період контрастного мислення, який характеризується значними психологічними та когнітивними змінами. Юнаки відчують широкий спектр полярних емоцій і поведінки, таких як:

- емоційні коливання між впевненістю та невпевненістю в собі;
- імпульсивність в одному та наполегливість в іншому;
- соціальна амбівалентність, коли присутнє бажання соціальної взаємодії водночас з потребою в самотності;
- моральна неоднозначність, коли одночасно проявляються як ідеалістичні, так і цинічні риси, ніжність та жорстокість.

Поряд з емоційними змінами, підлітковий вік є періодом швидкого когнітивного розвитку. Підлітки стають більш вправними в логічному мисленні та вирішенні проблем. Розвивається їхня здатність мислити абстрактно та критично. Це дозволяє досліджувати складні ідеї та формувати власну думку.

Паралельно підлітки також починають шукати свій індивідуальний стиль і творчі здібності. Вони пробують виражати себе через різні форми мистецтва, музики та письма. Індивідуальність яскраво проявляється зокрема в стилі мовлення [52].

За словами Л.С. Виготського [28], існують дві складові переходу від дитинства до дорослості. В основі першої складової знаходиться біологічне та статеве дозрівання (натуральний ряд). В основі другої – все, що відноситься до соціального ряду, як: навчання, виховання, соціалізація. Важливо відмітити, що ці складові не відбуваються паралельно, хоча тісно пов'язані між собою. Варто пам'ятати про нерівномірність у фізичному та психологічному розвитку підлітків, різній швидкості біологічного та психічного дозрівання. Як приклад: молода людина може бути свідомою в одних питаннях і приймати зрілі рішення, хоча в іншому поводить себе наївно та по-дитячому реагує на соціальні норми та правила.

Швидкі темпи фізичного розвитку підлітка мають негативний вплив на сприйняття суспільством його задач та можливостей. Соціальне дорослішання значно відстає в часі. Це часто не враховується суспільством, яке накладає певні нереалістичні очікування від молодих людей.

Як зазначено в дописах Л.С. Виготського [21], поведінка підлітків зазнає глибоких й інтенсивних змін за відносно короткий термін. В процесі дорослішання втрачається інтерес до старих уподобань, а на їх місце приходять нові бажання та захоплення. [14].

Згідно Ф. Райсу [64]. в юності відбувається не лише стрімкий розвиток самосвідомості, але ґрунтовні зміни мотивів. Інтереси стають стійкими та постійними.

Підлітковий вік визначається також змінами в спілкуванні. Зв'язок з батьками та вчителями, які колись були головними, відходить на другий план. Стосунки з однолітками стають першорядними. Спілкування підлітків поглиблюється та тепер охоплює інтелектуальну та емоційну сферу. Дружба та любов постають як потужні сили, що формують глибокі соціальні взаємодії.

Потреба в причетності певній групі особливо сильна в підлітковому віці. Спочатку дружба та спілкування, як правило, одностатева. Однак по мірі дорослішання зростає бажання та інтерес до стосунків з представниками обох статей.

Динаміка в спілкуванні з однолітками обох статей відіграє вирішальну роль у розвитку підлітка. Цей процес сприяє встановленню гендерних ролей, допомагає будувати соціальні навички та засвоювати суспільні норми та цінності.

В підлітковому віці важливо належати до певної групи. Тому такі поширені в цьому періоді стають різноманітні гуртки. Бажання розділяти з кимось свої інтереси, ділитися думками, переживаннями, бути схожими на когось – призводять до пошуку контактів, з якими можна буде знайти спільну мову та розуміння. В цей період підлітки тяжіють до емоційної підтримки з боку однолітків, щоб подолати внутрішні переживання та сумніви.

Учбова мотивація також зазнає змін. Підлітки починають прагнути мати

певну вагу та положення серед однокласників. Основа цього бажання – в здобутті визнання в середовищі рівних. Цей мотив керується особливостями психологічних змін підліткового періоду.

Відбувається глибока зміна учбових інтересів, як пізнавальних, так і практичних. Останнє особливо проявляється в період вибору подальшої освіти і базується на необхідності конкретних дисциплін для вступних іспитів [51].

Д.І. Фельдштейн [44]. досліджував зміну рівнів розвитку в підлітковому віці, акцентуючи увагу на самостійності та самоствердженні. Він виділив три рівні: «локально-примхливий», «право-значимий» та «затверджуючо-діяльний».

Особливість першого етапу (вік 10-11 років) – тяжіння до самостійності проявляється в потребі визнання можливостей дитина зі сторони дорослих, а також в ствердженні своєї цінності, як правило через вирішення завдань власними силами.

Другий етап (вік 12-13 років) – бачення себе виходить за межі сім'ї, дитина починає усвідомлювати свої обов'язки і права в громаді. Розвивається потреба в суспільному визнанні.

Третій етап (вік 14-15 років) – поєднує готовність виконувати певні дорослі функції та потребу проявити себе в суспільстві, бути корисним і застосувати власні можливості на практиці. Підліток вже усвідомлює приналежність до громади і це загострює його бажання визначити себе і реалізуватися.

Інтерес і тяжіння підлітка до незалежності та автономії від дорослих виражається у пошуку способів відокремитися, створити власний непорушний простір, мати свободу у виборі кола спілкування і зовнішнього вигляду.

Емансипація у підлітковому віці дуже активна і займає ключове значення у побудові самосвідомості, самооцінки та самовідношення. Підліток формує власну незалежну систему цінностей і вчиться краще розуміти себе і свої потреби.

У перехідний вік між дитинством та юнацтвом приходить усвідомлення себе та своїх особливостей. Нівелюються зовнішні судження оточуючих

дорослих. Набирає силу внутрішній діалог і власна оцінка себе. Починає формуватися «Я-концепція», яка явно і неявно будує поведінку підлітка.

Переосмислення та зміна оціночних думок у підлітків пов'язана насамперед з бажанням знайти відповіді на питання пов'язні з самоідентичністю серед однолітків і отримати оцінку від них: «Хто я серед інших? Чим я відрізняюсь? В чому я схожий? Якої про мене думки?».

Важливо відмітити вплив фізичного розвитку на процес психічного дозрівання. Швидкі зміни в організмі можуть спричинити проблеми із серцем, легенями, кровопостачанням мозку, викликати перепади судинного та м'язевого тиску. Такий фізичний стан впливає на здатність підлітка концентруватися, може змінювати настрій і здатність запам'ятовувати інформацію [64].

Емоції відіграють критичну роль у житті підлітка. Насамперед їх динаміка пов'язана зі спілкуванням. За типом свого мислення підлітки більш схильні до негативних емоційних проявів.

За словами К. Е. Ізарда [56]. емоції пов'язані з природними рефlekсами і відображають реакцію на потреба та мотиви людини. Це особливий психічний стан, який є продуктом суспільно-історичного генеза [24].

В. Н. Холопова [14]. відзначала, що емоції в психології – це специфічний клас особистісних переживань, певні психологічні стани, які ідентифікуються у відповідь на практичну діяльність людини і задоволення або незадоволення її актуальних потреб.

Емоційний світ підлітків характеризується:

1. надмірною активністю емоцій і збудливістю нервової системи;
2. полярністю почуттів та високою інтенсивністю емоційних станів;
3. стійкістю емоційних переживань, коли емоційний стан триває довше, ніж очікується;
4. підвищеною тривожністю;
5. глибокою емоційною прив'язаністю до групи;
6. завищеними нереалістичними вимогами до дружби та однолітків [24].

Згідно А.О. Реана [35]. підліткам характерна певна волатильність емоцій,

коли настрої та переживання легко змінюються. Проте вже відмічаються позитивні зміни у керуванні проявами почуттів та переживань.

Підліток здатен приховувати негативні емоції та переживання у відповідь на конфліктні ситуації, проте ця байдужість може бути проявом тривоги та підвищеного хвилювання. На противагу цьому, певні обставини можуть викликати відкриту бурхливу реакцію і будуть супроводжуватися імпульсивною поведінкою і невластивими вчинками (як от – втечу з дому, відмова спілкуватися, самогубство).

Чималий сенс в підлітковому віці набувають відносини з однолітками. Це природна потреба, яка є наслідком формування власного місця в групі та бажання спілкуватися на рівних. Комунікація з іншими підлітками допомагає в засвоєнні соціальних норм і побудові правил поведінки, надихає на нові інтереси та стає джерелом енергії та позитивних емоцій. В середовищі підлітків нерідко виникають вимоги до дружби та відносин, такі як – тримати таємницю, бути чуйним до інших, проявляти розуміння та співпереживання [52].

Як зазначає І.Ю. Кулагіна [23], інтимно-особистісне спілкування є провідною діяльністю в підлітковому віці. Воно безпосередньо впливає як на навчальний процес, так і на відносини з дорослими. Підлітки не лише мають різноманітні захоплення, але й також багато комунікують з однолітками, розвиваючи емоційний інтелект.

«Підлітковий комплекс» – так називають яскраво виражені особливості психологічної поведінки підлітка. Ознакою цього стану є різкі перепади настрою, коли сльози змінюють сміх і навпаки, та інші контрастні прояви в поведінці. Характерним для цього стану є те, що зміни настрою відбуваються без явних зовнішніх стимулів.

Підліткове «Я» сповнене контрастів. Поєднання абсолютно егоїстичного сприйняття себе і світу навколо з повною віддачею і самопожертвою за певних обставин. Мотиви їхньої поведінки – майже повністю базуються на емоційно-ціннісній складовій. Підлітки схильні до несподіваних рішень – в один момент можуть палко любити, а в інший відмовитись від стосунків без жодного сумніву. Вони одночасно можуть хотіти бути частиною активного життя і

тяжіти до самотності. Поведінка підлітків може вирізнятися певною грубістю та різкістю, хоча самі вони потребують уваги і є дуже чутливими натурами. Характерною ознакою цього віку є також психологічна полярність відчуттів, коливання настрою від оптимістичного до песимістично-меланхолійного [30].

За О. І. Туревською [29], еволюція зміни «Я-концепції» є вирішальною фазою дорослішання в підлітковому віці. В її основі знаходиться навичка індивідуалізувати свою особистість, відділяючи внутрішнє «Я» від діяльності, яку індивід проводить. З'являється усвідомлене ставлення до власних потреб, здібностей, мотивів, бажань, думок та переживань.

Формування самосвідомості у підлітків будується на суб'єктивному образу себе і спирається на думку оточуючих. Це багатогранний процес, на який впливають також набутий досвід, внутрішні мотиви та переживання. Незмінною частиною самосвідомості є самооцінка. Самооцінка підлітків часто нестабільна і неадекватна: значно завищена або надто знижена. Деякі автори виділяють відмінності в інтелектуальних та емоційних проявах підлітків різної статі. Проте індивідуальні особливості часто значно варіативніші.

Природньо, що в цей період молоді люди схильні шукати самостійності та визнання. Таким чином вони набувають досвіду, здобувають місце в соціумі і формують власну систему цінностей. Однак, в складних ситуаціях підлітки ще потребують підтримки дорослих, оскільки потребують наставництва і підтримки.

Провідна діяльність підліткового етапу – комунікація (переважно з однолітками). Через спілкування підліток отримує необхідні знання про оточуючий світ, соціальні норми і правила. Власний образ підліток формує на основі думок і суджень групи, до якої належить. Середовище також має безпосередній вплив на самооцінку підлітка, оскільки відчуття приналежності надає йому додаткової впевненості. Важливі також ієрархічні відносини в групі. Можливість бути частиною соціуму і виконувати відведену роль, позитивно впливають на поведінку підлітка та його життєві мотиви. На противагу цьому, ізолюваність від громади має негативний вплив, викликає фрустрацію у підлітка та підвищує тривожні прояви.

Фінансово підліток досі залежний від опікунів (батьки, держава) і відчуває ставлення до себе, як до дитини. Тому ми говоримо, що соціальне відношення до підлітків зберігається на рівні дитячого віку і знаходиться в стані «соціального спокою». Важливу роль відіграє сім'я або відносини з опікуючим дорослим. Хоча характер підлітка вже має структуру, проте проєкція і вплив сімейних установок важливіший за слабкіші соціальні нашарування. Підліток все ще сприймає родину як еталон і орієнтується на цей досвід у повсякденному житті і побудові відносин.

Фактори, що обумовлюють самосвідомість в підлітковому віці:

- зрілість інтелектуальної сфери та духовного світогляду;
- усвідомлення власної ідентичності та відмінності від групи;
- побудова внутрішньої моральної «Я-концепції»;
- обрання напрямку в освіті та спеціальності;
- завершення формування соціальних концепцій;
- набуття власного унікального психологічного профілю;
- створення стосунків, в яких набувається досвід у прояві почуттів (дружби, кохання, вірності, порядності та інших).

При нормальному розвитку особистості в підлітковому періоді встановлюються реалістичніші уявлення про себе, з'являється самокритика та адекватніша самооцінка. При порушеннях у відносинах з собою може сформуватися неадекватна самооцінка – завищена чи занижена.

Підлітковий вік – найбільш динамічний і кризовий етап дорослішання. В цей час дитина особливо потребує підтримки, розуміння та допомоги від опікунів та вчителів. Підліток прагне бути залученим у світ дорослих, хоче бути на рівних з дорослими і йому потрібно дати можливість проявити свою самостійність і відповідальність. Це допоможе укріпити його самосвідомість та розвинути адекватну самооцінку.

Важливо зауважити, що індивід проходить багатоетапний процес розвитку. На кожній стадії існують свої виклики і завдання, які необхідно пройти, щоб сформувати адекватну особистість. Підлітковий вік має свої фізіологічні, психічні, соціальні та когнітивні задачі:

- трансформація фізичного стану підлітка, створення нового «Я-образу» і сексуалізація, яка поступово набуває зрілості;
- розвинення абстрактного типу мислення, з'являється поняття тимчасової перспективи;
- поступове набуття свободи та самостійності від батьківської опіки;
- розвиток особистості в колі однолітків, набуття навичок конкуренції та співпраці з партнерами обох статей;
- набуття досвіду в системі прийняття вибору, що формує цілісну особистість [62].

Завершення підліткового періоду характеризується виконанням описаних завдань.

Терміном «криза» підліткового віку описують складність і динамічність цього періоду. Поняття «нормальна патологія» застаріле і засуджуване деякими вченими, на кшталт Л.С. Виготського. Нерідко використовують вираз «критичний період», що походить з ембріології і позначає період онтогенезу, але в психології описує важливість підліткової кризи в ході розвитку особистості. Особливістю цього періоду є підвищена вразливість та чутливість до змін, які відбуваються на фізичному та психічному рівнях. Л.С. Виготський [14] окреслював цей термін в своїх працях про підлітковий період.

Криза – складний проміжний стан. Для неї характерний дефіцит можливостей, щоб підтримувати належну життєдіяльність. Тому для того, щоб подолати будь-яку кризу необхідно шукати нові моделі підтримки життєдіяльності [48].

Ф. Райс описував психологічну кризу як фазу психічної дестабілізації та реінтеграції. Цей стан стимулює пошук нових адаптаційних можливостей.

Особистість підлітка розвивається суперечливо і хаотично. В підлітковому віці сильно переважає прагнення бути в колективі та спілкуватися на рівних з однолітками. Цей мотив формує розуміння та вагу міжособистісних взаємовідносин. З іншого боку підлітки набувають самостійності, формується їх особистість та змінюється світогляд, стає більш зрілим погляд на життя навколо.

Всі ці особливості підліткової психіки та мислення створюють «підлітковий комплекс», який включає:

- вплив думок оточення на сприйняття власної зовнішності, умінь, навичок, можливостей та ін.;
- підліткове переконання, що вони розуміють і знають краще, певна самовпевненість і скептичне сприйняття інших точок зору;
- полярність відчуттів, думок, переконань, вчинків і поведінки [51].

На думку Г. Шихі підліткова криза одна з самих складних і важливих серед усіх критичних періодів розвитку особистості. Цей період, за словами автора, поділяється на три етапи:

- негативний (передкритичний) – руйнуються старі правила життя підлітка;
- кульмінаційний етап – критична точка відбувається приблизно в 13 років;
- посткритичний – формуються нові навички, погляди та структури.

Підліткова криза – соціокультурний феномен, який не визначається лише природою людини. Цей життєвий етап тісно пов'язаний з культурними та соціальними рисами середовища. Різні покоління проходили цей етап зі своїми питомими особливостями. Важливо зазначити, що в своїй більшості пубертатна криза відбувається в однакових часових рамках і з однаковими біологічними змінами [74].

Підсумовуючи, в першу чергу в підлітковий період розвивається емоційна складова, вона ще не стійка, тому підліткам притаманні часті зміни і полярність настрою, першочерговими стають взаємовідносини і спілкування з однолітками.

1.2 Вікові особливості юнацького віку (15-25 років)

Юність є досить напруженим періодом формування моральної свідомості, вироблення різних ціннісних орієнтацій та власних ідеалів, стійкого світогляду, громадянських якостей особистості. В цьому віці перед індивідом стоять відповідальні та складні завдання, які за певних несприятливих громадських або соціальних умов можуть призвести до гострих психологічних конфліктів та

глибоких переживань, до психологічної кризи, а також до різних відхилень в поведінці юнаків та дівчат від поведінкових нормативів. Слід враховувати, що ціннісні орієнтації є одним з найважливіших компонентів структури особистості.

Юність це той період розвитку людини, що відповідає переходу особистості від підліткового віку до цілком самостійного дорослого життя. Хронологічно межі юності визначають по-різному. Найчастіше дослідники виділяють ранню юність, тобто старший шкільний вік (від 15 до 18 років), і пізню юність (від 18 до 23 років). До завершення юнацького періоду закінчуються процеси фізичного дозрівання особистості. Психологічний сенс цього етапу тісно пов'язаний з розвитком самосвідомості, вирішенням завдань професійної орієнтації і вступом в доросле життя. Адже саме в ранній юності формуються не тільки пізнавальні, а й професійні інтереси, формується потреба в праці, здатність будувати життєві плани, громадська активність.

Згідно О.І. Туревської юнацький вік є тим активним періодом, коли інтенсивно формується система ціннісних орієнтацій. Це має значний вплив на становлення характеру і особистості в цілому і пов'язується з появою на цьому віковому етапі різних потрібних для формування ціннісних орієнтацій передумов. Сюди включають оволодіння понятійним мисленням, накопичення достатнього для життя морального досвіду, зміну соціального положення. Формування більш стійких переконань у юнацькому віці говорить про значний якісний перелом в системі становлення моральних цінностей. Адже ціннісні орієнтації, які сформовані в юнацькому віці, визначають особливості і характер стосунків юної особистості з навколишнім світом і тим самим певною мірою визначають її поведінку.

У юнацькому віці ще зберігається залежність від дорослих, проте вже утверджується самостійність особистості. Щодо стосунків з однолітками, то тут зберігається повністю колективно-групові форми спілкування, але водночас зростає значення індивідуальних контактів і прихильностей.

Юнацький вік – час, коли формується самосвідомість та уявлення про себе, про власну особистість. Проте у цьому віці ще дуже важлива думка

оточуючення, його схвалення та підтримка.

Провідна діяльність для юності – професійна націленість.

Центральне новоутворення – особистісне та професійне самовизначення.

У цьому віці поступово з'являються дві окремі форми самосвідомості: почуття дорослості та «Я-концепція» [62].

На думку А.О. Реана [24] при закінченні підліткового віку і переході в юнацький спостерігається прогресуючий розвиток теоретичного мислення. Розвиток абстрактно-логічного мислення, який триває в юнацькому віці, є чинником появи не лише нової інтелектуальної якості, а також відповідної потреби.

Одна з ознак юнацького віку полягає в тому, що широкі інтелектуальні інтереси досить часто поєднуються в юності з неорганізованістю, відсутністю системи поглядів та підходів, а, як наслідок, не завжди адекватної оцінки своїх можливостей. Багато юнаків схильні до перебільшення рівня своїх знань і особливо розумових можливостей.

У юнацькому ж віці у юнаків часто присутня певна внутрішня суперечність розвитку їх уваги. Обсяг уваги та здатність тривало зберігати її інтенсивність, вміння переключатися з одного предмета на інший з віком часто збільшуються. При досягненні юнацького віку ці показники є на дуже високому рівні розвитку.

Для юнацького віку характерним є збільшення індивідуальних відмінностей між юнаками та дівчатами. На цьому етапі розвиток інтелекту у юнаків пов'язаний з розвитком у них творчих здібностей, які дозволяють не просто засвоювати інформацію, а проявляти інтелектуальну ініціативу і створювати щось нове

Важливою особливістю розвитку когнітивної сфери в цьому віці є те, що розумовий розвиток старшокласників проявляється не просто в накопиченні певних умінь і навиків, а у формуванні власного індивідуального стилю розумової діяльності. Індивідуальний стиль діяльності – це особлива індивідуальна система психологічних засобів, до яких свідомо чи несвідомо звертається особистість з метою найкращого урівноваження своєї

індивідуальності з конкретними зовнішніми умовами діяльності [52].

З точки зору Дж. Баттерворта[28] та М. Харриса [54], коли молода людина переходить від підліткового до юнацького віку, її самопізнання перестає бути таким емоційно напруженим і є вже набагато спокійнішим. Загальна націленість юнаків і дівчат на майбутнє створює сприятливі психологічну базу для більшої їх відкритості різноманітним переживанням.

Юність – це вік особливої емоційної сенситивності. У цей час інтенсивно реалізуються усі ті потенційні емоційні властивості особистості, які закладені в її характері. Емоції відіграють найважливішу роль у формуванні, закріпленні і в дієвій реалізації моральної спрямованості особистості [6].

На думку Л.І. Божович[64] у юнацькому віці, на перше місце висувуються мотиви, пов'язані з життєвими цілями юнаків, їх намірами на майбутнє, світоглядом та самовизначенням.

Мотиваційна сфера юнаків починає характеризуватися не підпорядкованістю різним мотивам, а їх ієрархічною будовою, наявністю певної підпорядкованості різних їхніх мотиваційних тенденцій на базі головних суспільно значимих мотивів, які стали найбільш цінними для юної особистості. Проте слід зазначити, що мотиви діють не безпосередньо, а виникають на основі власної поставленої мети і свідомого власного наміру.

Щодо емоційного життя юності, то в ці роки не лише переживаються такі почуття, що спрямовані на певну подію, а й формуються узагальнені почуття (почуття прекрасного, почуття трагічного, почуття гумору та ін.). Ці почуття відображають вже загальні, більш стійкі світоглядні установки особистості, які називають світоглядними почуттями [8].

На думку Г. Крайга[56] при переході особистості від підліткового до юнацького віку самопізнання втрачає вже свою емоційну напруженість та існує на спокійнішому емоційному фоні.

Загальна націленість юнаків і дівчат на майбутнє створює сприятливі психологічні передумови для більшої їх відкритості для різноманітних переживань. Естетичні відчуття, почуття, що пов'язані з новими видами діяльності, почуття закоханості, радість творчості, цікавість до світу почуттів

іншої людини, тим паче однолітка – усе це зумовлює емоційну сприйнятливість юнаків, яка властива для цього віку. Крім того, в юності у особистостей розвиваються здатність віддаватись новим переживанням та враженням.

В цьому віці у юнаків і дівчат з'являється краще регулювання власних почуттів, зокрема, вміння їх виражати. Підліток вміє приховувати свої переживання, то юнак вже може не тільки приховати свої переживання, а й маскувати їх [29].

На думку О.В. Хухлаєвої[44] у юнацькому віці, відбувається формування загальної емоційної спрямованості особистості, а саме закріплення певної ієрархії власних цінностей або переживань.

Емоції відіграють дуже важливу роль у формуванні, закріпленні і в реалізації певної моральної спрямованості людини. Але вони завжди є лише оцінкою, а не цінністю. Проте при будь-якій моральній спрямованості кожна людина хотіла б бути щаслива, а щастя є не просто об'єктивними досягненнями людини, а й певними яскравими її переживаннями. Ці переживання є цінними самі по собі. Цінність однакових переживань різна у різних людей. Емоційна спрямованість, пов'язана з тим, що емоції розглядають в якості цінності. [71].

На думку І.С. Кона[46] в юнацькому віці значно змінюються мотиви спілкування. Відбувається тільки поглиблення, а й диференціація дружніх зв'язків на основі емоційної або інтелектуальної близькості юнаків. в цей час руйнується групове спілкування з однолітками, але посилюються контакти з особами протилежної статі, а також з дорослими при виникненні складних життєвих ситуацій.

Динаміка оціночних поглядів у юнаків визначаються виключно власним ідеалом. Вони націлені на пошук відповіді на питання, які вони самі є в очах оточуючих, наскільки вони від них відрізняється і наскільки вони близькі до свого ідеалу.

Одним з суттєвих моментів стає формування почуття власної дорослості, але дорослості не взагалі, а саме чоловічої і жіночої.

Ще однією особливістю мотивації до спілкування в юнацькому віці є прагнення до пошуку близьких дружніх зв'язків, які базуються на глибокій

емоційній прихильності і спільності інтересів. І.С. Кон [25] називає її потребою в alterego, другого «Я», яка є найважливішою потребою в ранній юності.

В цей час формується цікавість до певної професії, потреби в самоактуалізації і самовираженні. Власне і вибір професії молодого людиною часто визначається рівнем престижності цієї професії, а також рівнем освіти і професією батьків, матеріальним достатком у сім'ї, зарплатнею та ін.

У віці від 11 до 19 років розпочинаються корінні зміни у побудові мотивації юнаків. З'являється її ієрархічний характер, мотиви з'являються в результаті свідомо прийнятого рішення, багато інтересів тепер мають характер стійкого захоплення.

На думку І.С. Кона[25] в ранній юності часто присутня ідеалізація як друзів, так і самої дружби. Через потребу в сильній емоційній привязанності, молода людина часто не помічає реальних якостей партнера. Юнацька мрія про ідеальну любов є насамперед потребою в емоційному контакті, розумінні, душевній близькості [27].

За А.О. Реаном[41] юнацький період є дуже важливим для формування «Я-концепції», для створення адекватної самооцінки як головного регулятора поведінки та діяльності, який котрий має безпосередній вплив на практично весь процес подальшого самопізнання, самовиховання, а також для загального розвитку особистості. В цей час у всіх юнаків йде процес активного формування не лише самосвідомості, а й своєї власної незалежної системи цінностей та еталонів самооцінювання, більше розвиваються саме ті здібності, що дозволяють вивчати свій внутрішній світ.

Згідно з І.С.Коном[21] соціалізація особистості по суті – це процес формування особистості в певних соціальних умовах, процес пізнання нею саме того соціального досвіду, що його вона потім зможе перетворити у власні цінності та орієнтацію, також передбачає вибіркове введення нею у свою поведінку саме таких норм поведінки, котрі прийнятні в даному суспільстві чи групі.

Юності властиві переживання власної самотності, власної непричетності до світу інших людей. Молоді люди ще спостерігають за життям дорослих з

певної дистанції, але вони вже можуть бути і дорослими. Таке дистанціювання від дорослого життя, допомагає їм зблизитися з однолітками. Адже самотність юнаків – не порожнеча. Це – джерело енергії, яке спонукає їх до дії.

За І.С.Коном[21] чи не найважливішим психологічним процесом юності є формування самосвідомості та стійкого образу своєї особистості, власного «Я». Це відбувається за декількома напрямками:

1. Відкриття і прийняття свого внутрішнього світу. Молоді люди тепер розуміють свої емоції не як похідні від різних зовнішніх подій, а як певний стан свого «Я». У них є почуття своєї особливості, несхожості з іншими, іноді почуття самотності;

2. Розуміння минулості часу, закінчення колись свого існування. Усвідомлення невідворотності смерті примушує людину замислитися про сенс свого життя, про перспективи та майбутнє своєї особи, а також про власні цілі.

3. Виникає цілість уявлення про себе, з урахуванням не лише думок інших людей, а й самоспостереження.

4. Є розуміння і формування сексуальної чутливості, яка вже зароджується.

У будові самосвідомості можна виділити:

1. Розуміння ближніх і дальніх цілей, а також мотивів власного «Я»;
2. Розуміння своїх реальних і бажаних якостей;
3. Розуміння когнітивних та пізнавальних уявлень про власну особу;
4. Розуміння своїх чуттєвих та емоційних властивостей.

В загальному виділяють три сфери самосвідомості особистості:

1. Ставлення до себе;
2. Ставлення до інших людей;
3. Очікуване ставлення інших людей до себе [29].

На думку Г. Крайга[41] в юнацькому віці людина вже переважно сама регулює число і склад свого оточення, людей, з якими вона спілкується. Таким чином, вона забезпечує собі з боку цього оточення певний набір психологічних дій. Розвиток особистості в ранній юності залежить від цілого ряду чинників. Насамперед, це специфіка спілкування зі значущими для неї людьми, яка має

вплив на процес її самовизначення. Вже в перехідний період від підліткового віку до юнацького посилюється інтерес до певного спілкування з дорослими [29].

І.С. Кон[21] вказує такі найзначиміші новоутворення для юнаків:

1. Формування статевої ідентичності. У ранньому юнацькому віці створення статевої ідентифікації визначається не тільки з конкретними психосексуальними потягами до осіб протилежної статі, але також і з іншими сексуальними орієнтаціями. Важливе місце тут посідає власна система поведінкових статевої ролей. Формування статевої ідентичності допускає, що у людини можуть бути власні зразки поведінки осіб відповідної статі. Думка про поведінку ідеальних чоловіків і жінок та реальна поведінка юнаків, можуть бути абсолютно різними, часто вони не перетинаються;

2. Визначення себе як, особистості, самоідентифікація, «Я-концепція». Самовизначення особистості включає в себе також утвердження значною мірою стабільного образу «Я». На це вказує інтенсивний розвиток саморегуляції, збільшення контролю над власною поведінкою, різними проявами емоцій. Досягається стійкість та усвідомленість свого настрою; власний контроль поведінки.

3. Орієнтація на майбутнє стає найголовнішим вибором життєвого шляху. В юнацькі роки бачення перспективи розширюється і в глибину (охоплює далеке минуле і майбутнє), і в ширину (включає не тільки особисті, а й соціальні перспективи). Зміна тимчасової перспективи тісно пов'язана з переорієнтацією юнацької свідомості із зовнішнього контролю на внутрішній самоконтроль і зростанням потреби в його досягненні. Усе це дуже залежить від соціальних та культурних умов, оточення. Для молодих людей характерною є спрямованість у майбутнє.

4. Світогляд. Самовизначення та стабілізація поведінки особистості в ранній юності значно пов'язані з формуванням світогляду. Відбувається відкриття свого внутрішнього світу. Розвиток інтелекту, накопичення і систематизація знань про світ, і зацікавленість власною особистістю, рефлексія стають в ранній юності базою для побудови світоглядних поглядів.

5. Диференціація здібностей. Характерним для цього віку є формування життєвих планів. Це явище має соціальне та етичне підґрунтя. На зміну намагання самоствердитись приходять більш реалістичні та критичні самоаналіз та самовиховання.

6. Моральна стійкість поведінки. У власній поведінці юнак усе більше орієнтується на свої погляди та переконання, що сформувалися на базі отриманих знань та власного життєвого досвіду. Відомості про навколишній світ та норми моралі в його свідомості об'єднуються в єдину картину. І саме тому моральна саморегуляція стає більш повною і осмисленою [27].

На думку Е. Еріксона [28] особистість як сутність людини – є повністю конкретна система стосунків, котрі виникають між окремим індивідами під час колективної діяльності. Особистість є не всередині, а поза реальним індивідом, всередині ж часто присутнє не завжди адекватне самоусвідомлення особистості, її сумніви та думки про себе [76].

Почуття дорослості прив'язане до етичних норм поведінки, котрі засвоюють юнаки в цей період. Виникає певний моральний «кодекс», котрий диктує юнакам конкретний стиль поведінки в дружніх стосунках з однолітками.

Разом з почуттям дорослості Д.Б.Ельконін[29] розглядає юнацьку тенденцію до дорослості — намагання здаватися і вважатися дорослим.

На думку І.Ю.Кулагіної[51] розвиток дорослості дуже сильно залежить від сфери, в якій намагається затвердитися юнак, від характеру набутої ним самостійності. Чи це у стосунках з однолітками, чи у використанні вільного часу, а чи в різних заняттях та домашніх справах. Важливим є також, чи задовольняє його лише формальна зовнішня самостійність, чи йому потрібна самостійність реальна, що відповідає глибокому почуттю. Значний вплив на це має система стосунків, у котру включений юнак, — чи визнається його дорослість батьками, вчителями та однолітками.

У цьому віці спочатку виникає зацікавлення своїм внутрішнім світом, а далі відбувається поступове поглиблення та поглиблення самопізнання. Молода людина відкриває в собі внутрішній світ. Різноманітні переживання, у зв'язку з новими відносинами, стосунками, власні риси та вчинки аналізуються їм дуже

пристрасно. Юнак прагне зрозуміти, який він насправді є, і фантазує, яким би він хотів бути. Пізнати себе краще йому допомагають друзі. Він у них дивиться, немов у дзеркало, шукаючи схожість, також досить часто близькі та дорослі.

На думку І.Ю.Кулагіної[43] самоаналіз, часом надмірний, що переходить у самокопання, може призвести до невдоволення собою. Часто самооцінка в цьому віці є досить низька порівняно з загальним рівнем [30].

В.С.Мухіна[31] вважає, що самопізнання різних своїх якостей допомагає сформувати когнітивний (пізнавальний) компонент «Я-концепції». З цим зв'язані також ще два — компоненти — оціночний та поведінковий. Для молодшої людини важливим є не тільки знання про те, який він насправді є, але й наскільки важливі його індивідуальні якості. Оцінка власних особливостей залежить від тої системи цінностей, яка сформувалася завдяки впливу оточення. Юнаки по-різному сприймають відсутність у себе краси, видатного інтелекту чи значної фізичної сили. Уявленням про себе відповідає певна визначена манера поведінки. Дівчина, котра вважає себе красивою, і триматися буде зовсім по-іншому, ніж її однолітки, які вважають себе не дуже красивими, але зате розумними.

Серед найрізноманітніших соціальних факторів, що впливають на формування особистості, чи не найважливішим є родина. Адже родина — традиційно є головним інститутом виховання. Те, чому людина вчиться в родині, вона зберігає пізніше протягом усього свого життя. Фактично у родині закладаються самі основи особистості[41]. [21]

На думку І.В.Гребеннікова[20] батьки відіграють значну і відповідальну роль в житті кожної людини. Ще з раннього дитинства, вони демонструють дитині зразки поведінки, саме з їх допомогою вона знайомиться з навколишнім світом, і наслідує їх у подальших своїх діях. Ця тенденція стає ще сильнішою через теплі емоційні зв'язки дитини з своїми батьками і її та намагання бути на них схожим. Якщо батьки розуміють таку закономірність і те, що від них великою мірою залежить формування особистості дитини, то вони намагаються поводитися так, щоб їх вчинки і поведінка в цілому сприяли формуванню в

дитини бажаних якостей та цінностей[16].

На думку Т.І.Димнової[25] позитивне емоційне ставлення батьків до юнаків варто називати батьківською позицією. Це є одним з найважливіших факторів, котрі впливають на формування особистості юнака. Існує деяка варіативність цього фактору - від домінування аж до повної байдужості. Обидві крайності шкідливі для юнака. Тому важливим є налагодження контакту з молодого людиною, щоб надалі можна було сподіватись на його віддачу. Такий підхід є урівноваженим, вільним, спрямованим на те, щоб достукатись до розуму, до серця юнака, орієнтуватись на його потреби[20].

На думку В.І.Дружиніна[24] юнаки, що виховуються в родині, в яких для них батьки є особистісними зразками мають в таких родині хорошу підготовку до майбутніх соціальних ролей: дружини, чоловіка, матері, батька. Досить сильним також є соціальний тиск, через те з перших років життя дітей зазвичай хвалять за поведінку, характерну для їх статі, і сварять за протилежне. Адекватне статеве виховання дитини та формування ній почуття належності до своєї статі є однією з головних речей для дальшого правильного її розвитку як особистості.

Родина була, є і залишається провідною інституцією у формуванні соціально важливих цінностей та установок особистості молодого людини, її соціалізації. Саме тому тип родини часто виступає в ролі чинника соціального середовища, який впливає як на весь подальший розвиток особистості юнака [19].

Отже, юнацький період є дуже важливим у розвитку «Я-концепції», у формуванні самооцінки в якості головного регулятора його поведінки і діяльності. І котрий має безпосередній вплив на увесь процес наступного самопізнання, самовиховання та і в загальному всього розвитку особистості. Найважливішими є такі новоутворення юності: формування статевої ідентичності, самовизначення особистості, «Я-концепція», орієнтація на майбутнє – первинний вибір життєвого шляху, світогляд і диференціація здібностей, моральна стійкість поведінки.

1.3 Поняття «ціннісні орієнтації», особливості їх прояву у підлітковому та юнацькому віці

Зазвичай ціннісні орієнтації особистості як система формуються в певних соціально-історичних умовах і відображають актуальні цінності конкретного суспільства, які, загалом, пов'язані з економічним і культурним рівнем розвитку цього суспільства. Норми соціуму є насправді чи не найважливішим джерелом формування ціннісних орієнтацій. А вони в свою чергу дуже сильно залежать від індивідуальних уявлень людини про соціальну актуальність.

Цей термін («соціалізація») прив'язують до концепції, згідно з якою людина (дитина) є по природі асоціальна або у неї просто є потреба в спілкуванні. В такому варіанті соціальність – процес перетворення природно асоціального суб'єкта в соціальну особистість, яка вільно оперує прийнятними моделями поведінки, соціальними нормами та ролями. Це вірно тоді, коли індивід є від початку несоціальною істотою. В усіх інших випадках цей термін («соціалізація») не може підмінити чи замінити собою відомі поняття навчання і виховання.

Виникає питання, що ж таке ціннісні орієнтації особистості? Різні автори по-різному інтерпретують це поняття. У певній кількості досліджень це поняття по суті співпадає з поняттями, що описують мотиваційно-потребову або сенсову сферу [35].

А. Маслоу[41] практично не відокремлює поняття «цінності», «потреби» і «мотиви», В. Франкл[64] – «цінності» і «особисті сенси».

Згідно Є.І. Головахи [15], предмети потреб, будучи усвідомленими особистістю, стають її головними життєвими цінностями» [15].

Г.Л. Будинайте[4] та Т.В. Корнілова[29] також зазначають, що особистісними цінностями стають сенси, відносно до яких суб'єкт визначився стосовно їх необхідності, а також про їх прийняття для себе чи неприйняття. Таким чином, внутрішньо приймаючи усвідомлені особистістю сенсивона створює, необхідну умову утворення особистісних цінностей [11].

М. Рокич[54] вважає, що цінності - це стійкі переконання в тому, що

певний спосіб поведінки чи кінцева мета існування є більш прийнятними на думку особистості чи соціуму, ніж протилежний або зворотний спосіб поведінки, або кінцева мета існування. Особистісні цінності мають такі ознаки:

- їх джерела відслідковуються в культурі, суспільстві і особистості;
- вплив цінностей теж є майже в усіх соціальних сферах;
- загальне число цінностей, які є людським надбанням, відносно невелике;
- в усіх людей є одні і ті ж цінності, але в різному ступені;
- цінності утворюють системи [52].

На думку О.І. Моткова[44] проявленість зовнішніх чи внутрішніх цінностей пов'язана зі ступенем задоволення базових психологічних потреб особистості: в автономії (самостійності та незалежності), в компетентності (ефективності), – в значимих міжособистісних стосунках. Якщо вони задоволені, то наслідком є особистісний розвиток та психологічне здоров'я, розвиток внутрішніх цінностей особистісне зростання, прихильність та любов, служіння суспільству, здоров'я. Дуже хороший вплив на це дає батьківська підтримка автономності дітей, емоційна залученість батьків в життя дітей, структурованість та зрозумілість вимог до дитини, участь дітей в цікавих, розвиваючих видах діяльності. Отже, сім'я може сприяти адекватній реалізації базових потреб дітей і розвитку внутрішніх цінностей.

Якщо ж задоволення цих базових потреб є слабким, то наслідком є розвиток занепокоєння, проблеми з психологічним здоров'ям та більша орієнтація на зовнішні цінності видимого благополуччя, які орієнтують особистість загалом на спрямованість на себе, увагу від інших та зовнішню оцінку в своїй значущості, тобто на егоїстичне соціальне самоствердження, можливо. Внутрішні цінності більше зорієнтовані на значущість допомоги іншому та розвиток внутрішнього особистісного світу, на самовираження в творчості, на естетичне ціннісне ставлення до природи [39].

На думку В. Франкла[68] суб'єктивне пережиття особистістю цінностей, автоматично припускає побудову індивідуальної ціннісної ієрархії. Така система ціннісних орієнтацій є важливим регулятором активності людини,

оскільки вона дозволяє співвідносити індивідуальні потреби і мотиви з усвідомленими і прийнятими особистістю цінностями і нормами соціуму [66].

За М.С. Яницьким[71] цінність, що має для індивіда найбільшу значущість, тобто яка займає якнайвище положення в його системі цінностей, визначає провідну націленість особистості.

Структурна будова системи ціннісних орієнтацій людини, її багаторівневність і багатовимірність дають можливість реалізації нею цілого ряду різнопланових функцій.

За Ю.А. Шерковіним[70], подвійний характер системи цінностей, зумовлених індивідуальним та соціальним досвідом людини, визначає її подвійне функціональне значення. З одного боку цінності є основою формування і збереження у людей установок, які допомагають їм зайняти власну позицію, виразити свою точку зору, дати оцінку. Таким чином, вони стають частиною свідомості. З іншого боку цінності стають мотивами діяльності і поведінки, так як орієнтація особистості у світі і прагнення до досягнення якоїсь мети стабільно перегукуються з цінностями, які входять в її особистісну структуру [72].

Ціннісні орієнтації – по суті є відображенням у свідомості людини цінностей, які визнаються нею в якості стратегічних життєвих цілей і загальних світоглядних орієнтирів [48].

З точки зору О.М. Леонтьєва[45] ціннісні орієнтації – це фактично мотив, мета, що поєднує життя особистості з життям людей, їх благородні життєві мотиви здатні створити внутрішню психологічну обумовленість її існування, яка складає сенс життя.

Д.О. Леонтьєв доводить, що цінності «не егоїстичні». Вони, на відміну від потреб, не обмежені моментом і не тягнуть до чого-небудь зсередини, а «притягують ззовні». Д.О. Леонтьєв наводить можливу класифікацію цінностей, об'єднаних у блоки за різними причинами які є по суті полярні ціннісні системи. Зокрема, серед термінальних цінностей протиставляються:

- конкретні життєві цінності (здоров'я, робота, друзі, сімейне життя) – абстрактні цінності (пізнання, розвиток, свобода, творчість);

- цінності професійної самореалізації (цікава робота, продуктивне життя, творчість, активне діяльне життя) – цінності особистого життя (здоров'я, любов, наявність друзів, розваги, сімейне життя);

- індивідуальні цінності (здоров'я, творчість, свобода, активне діяльне життя, розваги, впевненість в собі, матеріально забезпечене життя) – цінності міжособистісних стосунків (наявність друзів, щасливе сімейне життя, щастя інших);

- активні цінності (свобода, активне діяльне життя, продуктивне життя, цікава робота) – пасивні цінності (краса природи і мистецтва, впевненість в собі, пізнання, життєва мудрість).

Серед інструментальних цінностей Д.О. Леонтьєв[45] виділяє наступні пари:

- етичні цінності (чесність, непримиренність до недоліків) – цінності міжособистісного спілкування (вихованість, життєрадісність, чуйність) – цінності професійної самореалізації (відповідальність, ефективність в справах, тверда воля);

- індивідуалістичні цінності (високі запити, незалежність, тверда воля) – конформістські цінності (самоконтроль, відповідальність) – альтруїстичні цінності (терплячість, чуйність, широта поглядів);

- цінності самоствердження (високі запити, незалежність, непримиренність, сміливість, тверда воля) – цінності прийняття інших (терплячість, чуйність, широта поглядів);

- інтелектуальні цінності (вченість, раціоналізм, самоконтроль) – цінності безпосередньо-емоційного світовідчуття (життєрадісність, чесність, чуйність) [31].

Типологія цінностей, що пропонується К.О. Абульхановою-Славською та В.Г. Алексєєвою[4]. Так, К.О. Абульханова-Славська на основі експериментальних даних розрізняє три типи особистості:

- тип, що не визнає громадські норми та цінності як такі, що обмежують його особисту свободу та прагне звільнитись від них, не хоче сам діяти «морально-ціннісним чином»;

- тип, який негативно ставиться до системи цінностей суспільства і бере на себе відповідальність за реалізацію моральної функції;
- тип, який не заперечує, а конформістські визнає соціальні норми як цінності, але не має внутрішніх принципових моральних позицій.

Я. Гудечек[20] розрізняє п'ять типів ставлення особистості до системи цінностей сучасного суспільства в залежності від міри її внутрішнього прийняття:

- активне відношення (вираження високого ступеня інтерналізації ціннісної системи);
- конформне відношення (зовнішнє, пристосувальницьке вираження згоди без інтерналізації або ідентифікації з цією системою цінностей);
- індиферентність (байдужість, відсутність інтересу до цієї ціннісної системи);
- незгода (критика, засудження та негативна оцінка ціннісної системи, прагнення до її зміни);
- активна протидія (внутрішнє та зовнішнє заперечення системи цінностей).

А. Маслоу [22] пише про дві основні групи цінностей:

- Б-цінності (цінності буття) – вищі цінності, властиві самоактуалізованим людям (істина, добро, краса, цілісність, подолання дихотомії, життєвість, унікальність, досконалість, повнота, справедливість, порядок, простота, легкість без зусилля та ін.);
- Д-цінності (дефіцитарні цінності) – нижчі цінності, оскільки вони орієнтовані на задоволення якоїсь фрустрованої потреби (світ, спокій, сон, відпочинок, залежність, безпека та ін.) [36].

В. Франкл[61] виділяє три групи вічних цінностей – сенсових універсалій:

- цінності творчості, які дозволяють людині усвідомити, що вона дає суспільству;
- цінності переживання, які дозволяють людині усвідомити, що вона бере від суспільства;
- цінності стосунків, які дозволяють людині усвідомити позицію, яку вона

займає відносно чинників, що обмежують його життя [66].

Е. Фромм[67] ділить цінності на дві категорії: офіційно визнані, усвідомлювані (релігійні та гуманістичні) і дійсні, несвідомі (породжені соціальною системою), які є безпосередніми мотивами людської поведінки.

Ціннісні орієнтації є одними з центральних особистісних новоутворень, вони визначають свідоме ставлення людини до соціальної дійсності і таким чином визначають мотивацію поведінки і чинять суттєвий вплив на всі сторони її дійсності. Особливо важливе значення має зв'язок ціннісних орієнтацій з націленістю особистості. Вся система таких орієнтацій визначає зміст націленості особистості і є основою її поглядів на світ, її ставлення до інших людей та до себе, є основою світогляду та ядром мотивації і «життєвої філософії».

Ціннісні орієнтації – спосіб класифікації життєвих об'єктів за їх значимістю (позитивною чи негативною). Націленість особистості вказує на одну з найважливіших її характеристик, яка визначає соціальну та моральну цінність особистості. Зміст спрямованості – це домінуючі, соціально обумовлені стосунки особистості до навколишньої дійсності.

Цінність внутрішньо освітлює все життя людини, наповнює гармонією, яка призводить до справжньої свободи – свободи від сумнівів і страхів, свободі творчих можливостей. Проте вони не завжди є постійними, назавжди визначеними, їх зміна можлива [68].

Розвиток ціннісних орієнтацій дуже тісно зв'язаний з розвитком націленості особистості. У діяльності людини при задоволенні різних громадських потреб використовується громадська шкала цінностей. У кожній особистості може бути своя власна система цінностей.

Коли ми говоримо про моральний розвиток підлітка та його ціннісних орієнтацій, то слід відзначити, що для цього віку характерні протиріччям між некритичним засвоєнням групових моральних норм і бажанням до обговорення простих другорядних правил, максималізмом вимог, перенесення оцінки окремого вчинку на особу в цілому

Ціннісні орієнтації – важлива частина світогляду особистості або групи,

який показує переваги або прагнення особистості або групи відносно тих або інших узагальнених людських цінностей (добробут, здоров'я, комфорт, пізнання, творчість, праця та ін.) [55].

За В.А. Авериним[3] структурно-динамічні характеристики – це ієрархічність, співвідношення термінальних і інструментальних цінностей позитивно-негативна асиметрія стійкість/мінливість, сила/слабкість вираженість. Деякі важливі цінності знаходяться на різних рівнях свідомості особистості. Матеріальні цінності, добре забезпечене життя має досить низький ранг для підлітків, воно свідомо посувається на задній план. Як виявилось, актуальні цінності певної особистості та її групи достатньо близькі, проте не завжди збігаються [3].

Д.І. Фельдштейн[60] свого часу показав, що підлітки прагнуть до самоствердження в товаристві дорослих, хочуть показати вагомість своєї особи в конкретних стосунках діяльності на благо суспільства..

За Б.Г. Мещеряковим[25] та В.П. Зінченком[14] формування власної ціннісної структури особистості є найважливішим чинником власне самого процесу соціалізації, в результаті якого людина стає повноправним членом суспільства відповідно до всієї повноти соціальних взаємних стосунків. Особистісні цінності мають високу ступінь усвідомленості, вони проявляються у свідомості як ціннісні орієнтації і є важливим чинником соціального регулювання взаємних стосунків людей та поведінки індивіда.

Підлітковий вік - це період дуже активного формування системи цінностей, які мають як на формування характеру, так і в цілому на особистість. Це зумовлено появою в цей період необхідних для такого процесу чинників. Таких як: оволодіння понятійним мисленням, накопичення достатнього морального досвіду, зміна соціального положення.

Адже саме ціннісні орієнтації, які сформовані в підлітковому віці, насправді визначають особливості та характер стосунків особистості з реальним життям і таким чином визначають її поведінку [37].

За С.Я. Єрмаловичем[29] ціннісні орієнтації особистості насправді виконують подвійну функцію. По-перше, система ціннісних орієнтацій є

найвищим контролюючим органом регулювання всіх чинників активності людини, визначаючи при цьому допустимі способи їх реалізації. По-друге – як внутрішнє джерело життєвих цілей людини, відповідно виражаючи при цьому те, що для нього є найважливішим і має власний особистісний сенс. Система ціннісних орієнтацій поза сумнівами є найважливішим психологічним органом саморозвитку та особистісного зростання. При цьому вона визначає напрями і способи їх здійснення.

Механізм ціннісної орієнтації найчастіше реалізується так: потреба-інтерес-установка-ціннісна орієнтація. Де інтерес є усвідомлена потреба, установка – це схильність оцінювати певним чином виходячи з соціального досвіду, що був набутий особистістю стосовно до певних соціальних явищ, і намагання чинити відповідно до цієї оцінки. Під ціннісною орієнтацією розуміється як загальна націленість свідомості і поведінки особистості.

За К.С. Дивисенком[27] є два етапи в засвоєнні підлітками цінностей: процесуальний і змістовний. Другий компонент реалізується за допомогою набуття знань про цінності, поведінкові норми, спроможність до співчуття і співпереживання, розуміння необхідності певної поведінки згідно з цінностями, готовність діяти відповідно до наявних знань. Він має цілий ряд особливостей, зумовленими віковими відмінностями підліткового віку. Процесуальний етап містить етапи опанування підлітками моральних цінностей: починаючи від пізнання сенсового змісту загальних моральних норм та цінностей і аж до реалізації їх в поведінці.

Кожен з них (етапів) залежить від особистої значимості для підлітка даної моральної цінності, від знання її суті та від готовності та уміння реалізувати дану цінність в поведінці, а також від інших соціальних та педагогічних умов, в яких проходить процес опанування [18].

Ціннісні орієнтації насправді є складним соціально-психологічним феноменом, що характеризує націленість та зміст діяльності особистості, який дає сенс і направляє особистісну позицію, поведінку, вчинки. Проте система ціннісних орієнтацій загалом має багаторівневу структуру.

Ціннісні орієнтації формуються ґрунтуючись на вищих соціальних

потребах, а тому їх реалізація відбувається в загальносоціальних та соціально-класових умовах діяльності. Вони - складові елементи свідомості, частина її структури. Саме тому вони підпорядковуються принципу єдності свідомості та діяльності, сформульованому С.Л. Рубінштейном [55].

Цінності в загальному охоплюють усі сфери життя людини і людства в усіх їхніх проявах і з різних боків. Сюди належать пізнавальна сфера людини, її поведінка та емоційно-чуттєва сфера. Розуміючи орієнтації власних цінностей, а також своє місце у світі, людина усвідомлює сенс і мету власного життя.

Для підлітків та юнаків часто збігається вибір деяких значимих цінностей (дружба, любов, здоров'я), а також значущих в нижчому ступені цінностей (слава, обстановка в країні, краса природи, краса мистецтва, творчість). Не дуже стійка позиція у таких цінностей, як активне життя, пізнання, впевненість у собі, кар'єра, життєва мудрість. Щодо юнаків, то вони більше орієнтуються, на такі універсальні цінності, що відповідають їхньому віку: любов, дружбу, задоволення. Власне, це цілком узгоджується з фізіологічними та психологічними особливостями такого віку [35].

Добре розвинуті ціннісні орієнтації є ознакою зрілості особистості і показником ступеня її соціальності. Адже стійка і несуперечлива сукупність ціннісних орієнтацій зумовлює цілісність особистості, її надійність, вірність певним принципам та ідеалам. А протиріччя в ціннісних орієнтаціях породжує непослідовність в поведінці. Адже нерозвиненість ціннісних орієнтацій є ознакою інфантилізму. Ціннісні орієнтації проявляються і розкриваються завдяки оцінці, що їх людина дає собі, іншим, обставинам, завдяки її вмінню структурувати життєві ситуації, приймати рішення в проблемних ситуаціях і виходити з різного роду конфліктів, через вибрані лінії поведінки в екзистенціальних і морально забарвлених ситуаціях, через уміння задавати і змінювати домінанти власної життєдіяльності.

При розгляді ціннісних орієнтацій, слід розглянути також сенсо-життєві орієнтації, які пов'язані з цінностями особистості.

Б.С. Братусь[24] виділив дві основні функції сенсових утворень:

створення образу майбутнього (який визначає справжню діяльність) і опори для моральної оцінки вчинків; створення загальних принципів ведення діяльності. Сенсові утворення і цінності задають загальне «поле співвідношення мотивів», загальні принципи, відповідно до яких здійснюватиметься життєвий вибір. Загальні сенси освіти або «особистісні цінності» визначають головні і відносно постійні відносини людини до світу, себе та оточуючих. Особистісні цінності – це усвідомлені і прийняті людиною загальні сенси її життя.

Цінність виконує дві пов'язані функції – життєствердну (забезпечує привабливість діяльності) і мотивуючу (спонукає до її виконання, подолання перешкод) [10].

З точки зору Л.І. Божович [14] основу мотивації складає емоційна значущість предмета потреби, тобто підкреслюється ціннісна основа вибору. Особистісні цінності визначають змістовну сторону спрямованості особистості, і складають основу її відносин, ядро мотивації і сенси життя. У структурі особистості ціннісні орієнтації виступають «координуючим центром», який визначає поведінку і відношення [9].

Таким чином, ціннісні орієнтації, як і будь-яку психологічну систему, можна представити як багатовимірний динамічний простір, кожен вимір якого відповідає певному виду громадських стосунків і має у кожної особистості різне значення. суб'єктивне переживання певної цінності включає переживання того, що вона вище за якусь іншу. Прийняття особистістю цінностей, автоматично припускає побудову індивідуальної ціннісної ієрархії. Система ціннісних орієнтацій є важливим регулятором активності людини, оскільки вона дозволяє співвідносити індивідуальні потреби і мотиви з усвідомленими і прийнятими особистістю цінностями і нормами соціуму.

Висновки до першого розділу

В результаті виконаного теоретичного аналізу можемо зробити такі висновки:

1. Вік підлітків від 10-11 до 15-16 років є перехідним, насамперед з біологічної точки зору. Провідною діяльністю в цей час є інтимно-особистісне

спілкування з однолітками. Центральне новоутворення – почуття дорослості, котре виражається у випередженні рівня його домагань майбутнє положення підлітка, якого він реально ще не досягнув і значно перевищує його можливості. На цій основі у підлітка часто виникають типові для цього віку конфлікти з батьками, вчителями і з собою. В загальному цей період характеризується завершенням дитинства і початком «дорослості». Інші новоутворення – це теоретичне рефлексивне мислення, зростання інтелектуалізації. В цей період соціальною позицією підлітка є емансипація від дорослих та групування.

Підлітковий вік є важливою фазою в загальному процесі формування людини як особистості, в процесі якого будується новий характер, структура і склад діяльності підлітка закладається підґрунтя для його свідомої поведінки, вибудовуються ключові напрямки формування його моральних уявлень та соціальних установок. Цей вік є перехідною стадією між дитинством та юністю і досить складним етапом психічного розвитку. У підлітковому віці продовжується і триває далі розвиток психічних пізнавальних процесів у дитини, а також формується його особистість, внаслідок чого відбувається зміна його інтересів. Вони стають диференційованішими і стійкішими. Для підліткового віку характерна певна полярність психіки. Їхня наполегливість, імпульсивність, часом надмірна самовпевненість, нетерпимість до заперечень у судженнях досить швидко змінюється на ранимість і невпевненість у собі, потреба в спілкуванні змінюється на бажання до усамітнення, розбещеність в поведінці на соромливість, романтизм на цинізм, обачність на ніжність, ласкавість на жорстокість.

Для підлітків характерною рисою є швидка збудливість, а також різка зміна настрою, різні переживання. Дуже велике значення в цьому віці має спілкування з однолітками, воно перетворюється на гостру потребу для підлітка і саме воно пов'язане з багатьма його переживаннями. Різко виражені особливості психіки цього вік називають «підлітковим комплексом». До нього відносять перепади настрою – від нестримних веселощів до смутку і навпаки, а також цілий ряд інших протилежних якостей, які проявляються поперемінно.

Важливим показником зрілості в цьому віці є процес формування самосвідомості. У підлітків суб'єктивний образ «Я» залежить переважно від думки оточення. Соціальний статус підлітка майже не відрізняється від дитячого. Яскравим проявом цього віку є криза підліткового віку.

2. Юність – період розвитку особистості, коли відбувається перехід від підліткового віку до самостійного дорослого життя. Хронологічно межі юності визначають по-різному, частіше за все дослідники виділяють ранню юність, тобто старший шкільний вік (від 15 до 18 років), і пізню юність (від 18 до 23 років). Провідна діяльність – професійна направленість. Центральне новоутворення – особистісне та професійне самовизначення.

У цьому віці поступово, одна за одною, з'являються дві особливі форми самосвідомості: почуття дорослості та «Я-концепція». Юність - це період інтенсивного формування системи ціннісних орієнтацій, що впливає на формування характеру та особистості в загальному. Це пов'язано з тим, що на цьому віковому етапі з'являються умови, які є необхідними для формування ціннісних орієнтацій: оволодіння понятійним мисленням, накопичення достатнього морального досвіду, зміна соціального становища. Формування переконань в цьому віці говорить про значний якісний перелом в характері та формування системи моральних цінностей. Ціннісні орієнтації, які сформовані в юнацькому віці, визначають особливості і характер стосунків особистості з навколишньою дійсністю і таким чином певною мірою визначають її поведінку.

У юнацькому віці зменшується залежність від дорослих і затверджується більша чи менша самостійність особистості. У стосунках з однолітками крім збереження колективно-групових форм спілкування значно зростає значення індивідуальних контактів і вподобань. Для цього віку характерним є посилення індивідуальних відмінностей між дівчатами та хлопцями. Розвиток інтелекту у юнаків в цей час тісно пов'язаний з активним розвитком у них і творчих здібностей, які допускають не лише засвоєння інформації, а певну інтелектуальну ініціативу і створення нового. В юності формується загальна емоційна спрямованість особистості, тобто закріплення певної ієрархії власних цінностей та переживань, значно змінюються мотиви спілкування. Відбувається

поглиблення і диференціація дружніх зв'язків на основі емоційної, інтелектуальної близькості юнаків. Руйнується групове спілкування з однолітками, посилюються контакти з особами протилежної статі, а також з дорослими при виникненні складних життєвих ситуацій. В ранній юності присутня ідеалізація друзів і самої дружби. Для цього періоду характерне переживання самотності та непричетності до інших людей.

Юнацький період має велике значення в розвитку «Я-концепції», у формуванні самооцінки в якості основного регулятора поведінки та діяльності, який має безпосередній вплив на процес самопізнання, самовиховання і в цілому розвитку особистості. У цей період у молодих людей активно формується самосвідомість, виробляється своя незалежна система еталонів самооцінювання та самоусвідомлення, усе більш розвиваються здібності для проникнення у свій внутрішній світ

3. Ціннісні орієнтації – це відображення у свідомості людини цінностей, які визнаються нею в якості стратегічних життєвих цілей і загальних світоглядних орієнтирів.

Структурний характер системи ціннісних орієнтацій особистості, її багаторівневості та багатовимірності визначають можливість реалізації нею цілого ряду різнопланових функцій. Система ціннісних орієнтацій особистості, займаючи проміжне положення між внутрішніми установками та нормами соціального середовища, між мотиваційно-потребовою сферою і системою особистісних сенсів, забезпечує взаємодію цих елементів загальної системи «людина».

М. Рокич[41] дає визначення цінностей як стійкого переконання в тому, що певний спосіб поведінки чи кінцева мета існування є більш прийнятними на особистісну чи соціальну точку зору, чим протилежний спосіб поведінки чи відповідно кінцева мета існування. За О.І. Мотковим[45] зовнішні цінності орієнтують особистість головним чином на націленість уваги з боку інших на себе і зовнішню оцінку в соціальному середовищі своєї значущості, тобто на егоїстичне соціальне самоствердження. Хоча, можливо, це є проявом певної психологічної компенсації труднощів самоствердження у сім'ї. Внутрішні

цінності головним чином орієнтують на значущість ближнього – інших людей, а також на розвиток свого внутрішнього особистісного світу, на його проявлення в творчості, на естетичне ставлення до природи з любов'ю. На думку О.М. Леонтьєва[21] ціннісні орієнтації є провідним мотивом, метою, що поєднує життя особистості з життям інших людей, їх благом. Саме такі життєві мотиви створюють внутрішню психологічну виправданість існування особистості, яка й складає сенс життя. До термінальних цінностей належать: життєві цінності, цінності професійної самореалізації, індивідуальні цінності та активні цінності. До інструментальних цінностей належать: етичні цінності, індивідуалістичні цінності, цінності самоствердження, інтелектуальні цінності.

Цінність виконує дві основні функції – життєствердну (забезпечує привабливість діяльності) і мотивуючу (спонукає до її виконання, подолання перешкод).

При розгляді ціннісних орієнтацій, слід врахувати сенсо-життєві орієнтації, що пов'язані з цінностями особистості. Сенсова сфера особистості це певним чином організована сукупність сенсових утворень і зв'язків між ними, які забезпечують сенсову регуляцію цілісної життєдіяльності суб'єкта в усіх її аспектах. Вона спрямовує поведінку людини, визначає розвиток особистості, її інтереси, вибір життєвого шляху, самовизначення людини, актуалізуючи її потенціал в майбутньому.

РОЗДІЛ 2.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПСИХО- СОЦІАЛЬНИХ ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ В ПІДЛІТКОВОМУ ТА ЮНАЦЬКОМУ ВІСІ

2.1 Загальна характеристика методів дослідження

Всім відомо, що методи наукових досліджень є необхідними прийомами та засобами, які вчені використовують для того, щоб отримати цілком достовірні відомості, для того, щоб далі застосувати їх при побудові наукових теорій і розробці практичних рекомендацій.

За Б.Г. Ананьєвим[6] виділяють чотири групи методів:

I група – організаційні методи. А саме: порівняльний метод (порівняння різних груп відповідно до віку, статі, діяльності учасників); лонгитюдний метод (багаторазове дослідження одних і тих же осіб протягом достатньо тривалого періоду); комплексний метод (у дослідженні задіяні представники різних наук; а також, як правило, один об'єкт обстежують різними методами і засобами).

II група – емпіричні методи, а саме: спостереження та самоспостереження; різноманітні експериментальні методи, також методи психодіагностики (тести, анкети, списки питань, способи соціометрії, проведення інтерв'ю, бесід), аналіз результатів творчості та діяльності, біографічні методи.

III група – методи обробки даних, а саме: кількісний (статистичні методи) та якісний (розподіл матеріалу за різними групами) аналіз.

IV група – інтерпретаційні методи, а саме: генетичний (аналіз оброблюваного матеріалу відповідно до його розвитку і з виділенням певних його фаз, етапів, різних стадій, критичних моментів) та структурний (встановлює структуру зв'язків усіх характеристик особистості) методи.

Розглянемо методи досліджень, виходячи з чотирьох основних позицій:

- психологічні методи, що не є експериментальними;
- психологічні методи, які мають діагностичний характер;

- психологічні методи, що мають експериментальний характер;
- психологічні методи, які є формувальними.

Методи, що не є експериментальними.

Одним з дослідницьких методів, що найчастіше використовується в психології, є спостереження. Його можна застосовувати і як самостійний метод, проте більш звично воно органічно вплітається в канву таких методів дослідження, як бесіда, вивчення результатів діяльності, різноманітні типи експериментів та ін.

Спостереження і самоспостереження є старими психологічними методами. Це - цілеспрямоване, організоване сприйняття і реєстрація об'єкту.

Спостереження може бути несистематичне та систематичне, а саме:

- несистематичне спостереження – це те, яке проводиться під час польового дослідження, його широко застосовують в етнопсихології, соціальній психології та психології розвитку. При проведенні несистематичного спостереження, має значення не фіксування причин залежностей і точний опис явища, а створення певної узагальненої картини поведінки конкретного індивіда або групи у заданих умовах;

- систематичним спостереженням називають таке, що проводиться за визначеним планом. Дослідник визначає певні реєстровані особливості поведінки (їх позначають як змінні) та певним чином класифікує зовнішні умови. План такого систематичного спостереження має відповідати кореляційному дослідженню.

Доцільним є так зване «суцільне» спостереження:

- спочатку дослідник фіксує всі ті особливості поведінки, які доступні для максимально деталізованого спостереження;

- на другому етапі він розглядає лише особливі параметри поведінки чи певні типи поведінкових актів (фіксує наприклад частоту проявів агресії або тривалість взаємодії матері з дитиною протягом дня та ін.).

Анкетування.

Анкетування також є одним з найпоширеніших дослідницьких методів в психології. Воно найчастіше використовує дані спостережень, які вкупі з

даними, отриманими за допомогою інших дослідницьких психологічних методів, часто використовують для складання анкет. Це можуть бути

- анкети, що складаються з прямих запитань і націлені на виявлення усвідомлюваних якостей піддослідних;

- анкети селективного характеру, в яких на кожне питання анкети є декілька готових відповідей; завдання піддослідних - обрати найбільш правильну на їх думку відповідь;

- анкети-шкали; при відповіді на запитання таких анкет піддослідний повинен не лише обрати найбільш вірну з готових відповідей, а ще й оцінити у балах їх правильність.

Бесіда.

Бесіда – це специфічний, характерний тільки для психології метод дослідження поведінки людини, так як в інших природничих науках комунікація між суб'єктом і об'єктом дослідження є неможливою. Діалог між двома людьми, під час якого одна людина досліджує і виявляє психологічні особливості іншої, називають методом бесіди. Психологи різноманітних шкіл і напрямів дуже широко застосовують цей метод у своїх дослідженнях.

Як один з додаткових методів вона включається в структуру експерименту особливо на першому його етапі, коли дослідник збирає первинну інформацію про піддослідних, повідомляє їм інструкцію, мотивує до її виконання, а також на останньому етапі – у вигляді після експериментального інтерв'ю. Багато дослідників розрізняють клінічну бесіду, як складову частину «клінічного методу», і деталізоване опитування «обличчям до обличчя» – так зване інтерв'ю. Зміст таких бесід можна записувати повністю або частково залежно від поставлених цілей дослідження.

Монографічний метод.

Такий дослідницький метод неможливо втілити в лише одній методиці. Він своїй суті є синтетичним і є сукупністю різноманітних неекспериментальних і експериментальних методик. Монографічний метод застосовують переважно для глибокого і детального вивчення вікових та індивідуальних особливостей певних досліджуваних або їх груп з обов'язковою

фіксацією їх поведінки, стосунків з оточенням та діяльності в усіх основних сферах життя. Дослідники намагаються, відштовхуючись від конкретних випадків, виявити як найзагальніші закономірності побудови і розвитку певних психічних утворень.

Переважно в психологічних дослідженнях застосовується не один конкретний метод, а цілий спектр різних методів, які взаємно доповнюють, компенсують і контролюють один одного.

Діагностичні методи.

До таких методів відносять різноманітні тести, тобто засоби, які дозволяють дослідникам дати кількісну оцінку явищу, що вивчається, а крім того ще й різні прийоми і методи якісної діагностики, які дозволяють виявити різні рівні розвитку психологічних особливостей та характеристик піддослідних.

Тест.

Тестом називають стандартизоване завдання, в результаті якого можна виміряти певні психологічні характеристики піддослідного. Метою даного завдання є дослідження та діагностика якихось психологічних особливостей людини, а його результатом конкретний кількісний показник, який можна порівняти з відповідними вже встановленими нормами і стандартами.

Тестові дослідження можна застосовувати і як спосіб виявлення і вимірювання вроджених інтелектуальних і характерологічних особливостей піддослідних, і як засоби для визначення наявного рівня розвитку цих особливостей. Результати будь-яких психологічних тестів характеризують як наявний так і порівняльний рівень психічного розвитку людини, що зумовлений багатьма чинниками, частіше неконтрольованих в тестовому випробуванні. Саме тому результати діагностичного дослідження не можуть і не повинні співвідноситися з можливостями конкретної людини, з особливостями її дальшого розвитку, тобто ці результати не несуть прогностичного значення.

Те, що необхідно абсолютно точно дотримуватись інструкції і використовувати однотипні матеріали діагностичного обстеження, дає ще одне

істотне обмеження на більш ширше використання діагностичних методів у переважній більшості прикладних галузей психологічної науки. Через таке обмеження для достатньо кваліфікованого проведення діагностичного обстеження необхідна спеціальна психологічна підготовка дослідника, володіння ним не лише вживаною тестовою методикою, але і способами наукового аналізу одержаних даних.

Можна зробити висновок, що головна відмінність методів діагностичних від методів неекспериментальних це те, що вони не просто описують досліджуване явище, але й дають йому кількісну або якісну оцінку, по суті вимірюють його. Загальною відмінністю цих двох груп дослідницьких методів є те, що вони не дозволяють досліднику проникнути в глибину досліджуваного явища, не розкривають закономірності певних змін та розвитку, не пояснюють його.

Експериментальні методи.

На відміну від усіх неекспериментальних та діагностичних методів «психологічний експеримент» дозволяє активно втручатись досліднику в процес діяльності досліджуваного для створення умов, що яскраво демонструють психологічний факт. Особливості експериментальних методів полягають в тому, що вони дозволяють:

- організацію спеціалізованих умов конкретної діяльності, які мають вплив на психологічні особливості піддослідних, що вивчаються;
- можливість змінювати ці умови під час дослідження.

Відомі три типи психологічного експериментального методу:

- природний експеримент;
- моделюючий експеримент;
- лабораторний експеримент.

Природний (польовий) експеримент.

Природний (його ще називають польовим) експеримент, відповідно до його назви є найбільш наближеним до неекспериментальних дослідницьких методів. Умови, що використовуються в проведенні цього експерименту, створює не сам експериментатор, а життя. Експериментатор лише може

користуватися поєднанням різноманітних умов діяльності випробовуваних. Він фіксує за допомогою різнопланових методик психологічні особливості досліджуваних.

Модельючий експеримент.

Під час такого експерименту піддослідний діє відповідно до інструкції експериментатора. Його повідомляють, що він приймає участь в експерименті як піддослідний. Яскравою особливістю такого експерименту є те, що поведінка піддослідних в досліджувальній ситуації моделює (відтворює) на всіх рівнях абстрактні, але цілком типові життєві ситуації, дії та діяльності: запам'ятовування різноманітної інформації, вибір або встановлення цілей, виконання найрізноманітніших інтелектуальних та практичних дій та інші подібні ситуації. Модельючий експеримент допомагає вирішити широкий спектр дослідницьких завдань.

Лабораторний експеримент.

Лабораторний експеримент – це такий тип експериментального методу, що дозволяє проводити дослідження в психологічній лабораторії, яка оснащена спеціальними приладами та пристосуваннями. Цей експеримент відрізняється найбільшою штучними експериментальними умовами. Він застосовується найчастіше для вивчення елементарних психічних функцій (сенсорних та моторних реакцій, реакції різного вибору, особливостей сенсорних порогів та інші схожі випадки). Цей експеримент набагато рідше використовують при вивченні більш складних психічних явищ (таких як процеси мислення, мовні функції). Лабораторний експеримент скоріше відповідає предмету психологічного дослідження.

Усі дослідницькі методи, які описані вище, мають констатуючий характер: описати, виміряти і пояснити можна лише емпіричні особливості і рівні психічного розвитку.

Застосування усіх цих методів не ставить завдання істотно змінити предмет дослідження, завдання та формулювання. Ця по суті принципово нова дослідницька мета вимагає використання нових, формувальних методів.

Формувальні методи.

До таких методів в психології відносять всілякі різновиди соціального експерименту, в якому об'єктом є група людей:

- перетворюючий експеримент,
- психолого-педагогічний експеримент,
- формувальний експеримент,
- експериментально-генетичний метод,
- метод поетапного формування та ін.

Отже, використання формувальних дослідницьких методів пов'язане з перебудовою деяких характеристик учбово-виховного процесу і допомагає виявити, як впливають ці зміни на вікові, інтелектуальні та характеристичні особливості піддослідних. Такий метод дослідження є ефективним засобом для створення якнайширшої експериментальної бази для застосування усіх інших психологічних методів.

Формувальний експеримент досить часто використовують з метою порівняння впливу різних навчальних програм на психічний розвиток підлітків.

Формувальний експеримент це:

- по-перше - масовий експеримент, він має бути достатньо статистично значущий;
- по-друге – тривалий і проводиться протягом достатньо великого проміжку часу;
- по-третє - експеримент не заради самого експерименту, а з метою реалізації певної загальнотеоретичної концепції в конкретній галузі психології (вікової, дитячої, педагогічної);
- по-четверте – експеримент має бути комплексним, таким, що вимагає поєднання зусиль психологів-теоретиків, психологів-практиків, психологів-дослідників, а також дидактиків, методистів і ще багатьох спеціалістів. Через це такий експеримент проходить в спеціальних установах, де такі умови можна створити.

Під час тривалого розвитку науки психології зазнають змін не лише теорії і поняття, але й методи дослідження: вони поступово втрачають споглядальний, констатуючий характер, стають формувальними. Таким чином провідним

типом методу дослідження в експериментальній сфері психології стає формувальний експеримент.

Отже, у психології присутні різні дослідницькі методи: неекспериментальні психологічні методи, методи психолого-діагностичні, також експериментальні та формувальні методи. Всі вони мають певні функції. Відповідно до мети дослідження застосовують різні дослідницькі методи.

2.2 Методики дослідження

Об'єктом дослідження є ціннісні орієнтації осіб підліткового та юнацького віку.

Предметом дослідження є психологічні особливості різних проявів ціннісних орієнтацій дітей при переході з підліткового до юнацького віку.

Метою дослідження є виявлення впливу ціннісних орієнтацій підлітків на їх сенсові та життєві орієнтації.

Завдання дослідження.

1. Зробити аналіз теоретичних наукових джерел із вказаної проблеми.
2. Концептуалізувати поняття ціннісних орієнтацій.
3. Дослідити та верифікувати отримані результати.

При дослідженні підлітків була використана методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич) (Див. додаток 1) [50].

Доцільність застосування саме цієї методики полягає в тому, що вона дозволяє можна визначити систему ціннісних орієнтацій підлітків та юнаків, дізнатись про зміст спрямованості підлітків та юнаків.

Методика М. Рокича дає можливість визначити ціннісні орієнтації. Вся система ціннісних орієнтацій дозволяє дізнатись про змістовну складову спрямованості особистості і дає підґрунтя для її стосунків з навколишнім світом, з іншими людьми, з собою, світоглядну базу, а також ядро мотивації її життєвої активності та підґрунтя її життєвої концепції. Ця методика базується на ранжуванні переліку цінностей.

М. Рокич[41] розрізняє два типи цінностей:

1. термінальні – це переконаність в тому, що певна кінцева мета індивідуального життя варта того, щоб до неї прагнути;

2. інструментальні – це переконання в тому, що певна поведінка або якась властивість особистості є найкращою при будь-яких умовах.

Такий розподіл цілком відповідає традиційному поділу цінностей на цінності-мети і цінності-засоби.

Піддослідному надається два переліки цінностей (по 18 у кожному), складених в алфавітному порядку. В цих переліках піддослідний надає кожній цінності порядковий номер за важливістю. Учня була запропонована інструкція: «Зараз ви отримаєте набір з 18 карток з назвами цінностей. Завдання – розташувати їх один за одним по значимості для вас, згідно принципів, яких ви дотримуетесь у житті».

Обробка результатів відбувалася за допомогою ключа, для дослідження бралися середні дані.

При дослідженні учнів застосовувалася методика «Сенсо – життєві орієнтації» (Д.М. Леонтьєв) (Див. додаток 2) [32].

Доцільність використання саме такої методики полягає у тому, що з її допомогою ми можемо визначити сенсо – життєві орієнтації підлітків та юнаків, визначити їх життєві цілі, життєвий процес, результативність їхнього життя, локус контролю «Я», локус контролю життя у підлітків та юнаків.

Ця методика вивчає життєві цілі, життєвий процес, результативність життя, локус контролю «Я», локус контролю життя. Піддослідним давалася інструкція: «Для вас будуть запропоновані пари протилежних тверджень. Завдання – обрати одне з двох тверджень, яке більше відповідає дійсності, і вказати одну з цифр 1, 2, 3, залежно від того, наскільки велика ваша впевненість у виборі (або 0, якщо обидва твердження на вашу думку вірні)».

Дана методика включає в себе такі шкали:

1. Шкала мети в житті – бали по цій шкалі показують наявність чи відсутність у піддослідного життєвих цілей на майбутнє, які додають до життя більше усвідомленості, спрямованості і певну тимчасову перспективу. Низькі бали присутні в людини, яка живе лише сьогоднішнім чи завтрашнім днем.

Високі бали можуть також характеризувати не тільки цілеспрямовану особистість, але й прожектора, цілі і плани якої не мають під собою реальної основи.

2. Життєвий процес – це показник, який говорить про те, чи сприймає піддослідний процес свого життя як достатньо цікавий та змістовний. Якщо за цією шкалою бали високі і одночасно низькі за іншими шкалами, то маємо особистість, яка живе тільки сьогоднішнім днем. Якщо бали за цією шкалою низькі, то це є ознакою незадоволеності своїм сьогоднішнім життям.

3. Результативність життя – бали показують власну оцінку певного відрізка життя та відчуття того, наскільки продуктивним та усвідомленим воно було. Якщо маємо за цією шкалою високий бал, але низькі бали за іншими шкалами, то це свідчить, що особистість вважає, що у неї вже все в минулому, проте минуле додає змісту сьогоденню. Низькі бали, вказують на невдоволеність прожитим життям.

4. Локус контролю «Я» – якщо маємо тут високий бал, то це відповідає думці людини про себе як про досить сильну особистість, яка має достатньо сильну волю вибору для того, щоб будувати власне життя відповідно до своїх цілей і уявлень про його наповнення. Якщо бали низькі, маємо зневіру в себе, у власні сили та здатність контролювати власне життя.

5. Локус контролю життя – якщо цей бал високий, то це свідчить про переконання в тому, що особистість може контролювати власне життя, вільно приймати події свого життя, вірно приймати власні рішення та реалізовувати їх. Якщо бал низький, то маємо фаталізм, переконання в тому, що для особистості неможливо свідомо контролювати власне життя.

Обробка результатів проводилася за допомогою спеціального ключа, для дослідження бралися середні дані.

При дослідженні учнів використовувалася також методика «Ціннісні орієнтації» (О.І. Мотков, Т.А. Огнева) (Див. додаток 2) [40].

Доцільність її використання полягає в тому, що за її допомогою можна визначати домінуючі цінності, їх значущість та ступінь їх реалізації у підлітків та юнаків,

Мета методики – вивчення особистостісних цінностей, їх значущості і рівня їх реалізації.

Інструкція: «Оцініть, будь ласка, значущість та міру здійснення можливих цінностей Вашого життя за наступною 5-бальною шкалою: дуже низька (1) низька (2) середня (3) висока (4) дуже висока (5)».

Спочатку Ви оцінюєте значущість характеристики (цінності), закреслюючи одну з п'яти цифр, яка відповідає мірі її значущості, в Шкалі «Значущість». Потім оцінюєте міру її здійснення, закреслюючи ту, що відповідає вашому вибору цифру в Шкалі «Здійснення». І так – кожен характеристику. Будь ласка зробіть оцінку усіх характеристик без пропусків. Таємниця відповідей гарантовано буде збережена.

Інструкція 2: «Оцініть, будь ласка, за п'яти-бальною шкалою ступінь впливу різноманітних причин на реалізацію різних можливих ваших цінностей. Спочатку оцініть рівень впливу зовнішніх обставин на здійснення вашої можливої цінності №1 «матеріальний добробут», закресливши для цього у відповідному стовпці одну з п'яти цифр, пов'язану з вашим вибором. Потім оцініть таким же чином вплив наступної причини «мої природні дані» на реалізацію цієї ж цінності, а потім – вплив «власних зусиль». Таким чином треба буде оцінювати і всі наступні цінності.

Мають бути визначеними вісім показників ціннісних орієнтацій піддослідного:

- 1 – значущість зовнішніх цінностей (Ср А);
- 2 – значущість внутрішніх цінностей (Ср Б);
- 3 – реалізація зовнішніх цінностей (Ср В);
- 4 – реалізація внутрішніх цінностей (Ср Г);
- 5 – співвідношення значущості зовнішніх і внутрішніх цінностей (Ср А: Ср Б);
- 6 – співвідношення реалізації зовнішніх і внутрішніх цінностей (Ср В: Ср Г);
- 7 – співвідношення значущості і реалізації зовнішніх цінностей (Ср А: Ср В);

- 8 – співвідношення значущості і реалізації внутрішніх цінностей (Ср Би: Ср Г).

Під час створення даної методики О.І. Мотков[31] спирався насамперед на теорію самодетермінації особистості Е.Л. Дісі та Р.М. Руаяна[35]. Відповідно до цієї теорії, більша чи менша реалізація зовнішніх чи внутрішніх цінностей пов'язана найчастіше з тим, наскільки є задоволеними базові початкові психологічні потреби особистості:

- в автономії (самостійності і незалежності);
- в компетентності та ефективності;
- в значимих міжособистісних відносинах.

Задоволення цих потреб призводить до розвитку особистості та покращення психологічного здоров'я, до росту та розвитку багатьох власних цінностей особистісного зростання, дружби, любові, служіння на благо суспільства та покращення здоров'я. Сприятливий вплив на їх розвиток має батьківська підтримка автономності, позитивний емоційний баланс батьків в житті своїх дітей, певна конкретизація і структурованість вимог. Родина може допомагати адекватній реалізації основних базових потреб своїх дітей та розвитку сімейних цінностей. Чим вищий рівень розвитку автономності і саморегуляції дитини, тим більша її мотивація та адаптація в школі.

Якщо ж задоволення базових психологічних потреб є слабким, то це призводить до розвитку занепокоєння, погіршення психологічного здоров'я особистості, до росту орієнтації на зовнішні цінності видимого благополуччя і до меншого чи більшого знецінення певних внутрішніх цінностей. Якщо переважає орієнтація на зовнішні цінності, то це по суті є проявом психологічного захисту і прагнення до самоствердження. Негативно на задоволення базових потреб впливає контролюючий, емоційно холодний, байдужий стиль стосунків батьків і вчителів до дітей, причому у будь-якій культурі.

У цій методиці частково змінений зміст внутрішніх та зовнішніх цінностей: служіння людству перероблене в дотримання моральних принципів. Це дещо ширше поняття. Замість важливої для більшості людей цінності

здоров'я встановлена цінність любов до природи. Додана також така важлива внутрішня цінність як творчість. До переліку зовнішніх цінностей додане високе соціальне становище. Це трохи відрізняється від популярності, оскільки людина з високим соціальним статусом може бути і досить таки мало відомою. Додане також розкішне життя в якості гіперпрагнення до володіння матеріальними цінностями та зовнішніми ознаками успішної та відомої особистості і щасливого життя).

Результати оброблялися за допомогою ключа. Для дослідження бралися середні дані.

РОЗДІЛ 3.

ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ПІДЛІТКІВ ТА ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1 Методика та організація дослідження різних чинників психосоціального розвитку підлітків та юнаків

Організація дослідження різних чинників психосоціального розвитку підлітків та юнаків включає в себе декілька розділів та етапів.

Вибірка досліджуваних сформована згідно з метою та завданням дослідження.

Мета – виявити вплив ціннісних орієнтацій на сенсово-життєві орієнтації.

Завдання:

1. Здійснити аналіз теоретичних та наукових джерел вказаної проблеми.
2. Концептуалізувати поняття ціннісних орієнтацій.
3. Здійснити дослідження та верифікацію отриманих результатів.

Вибірка досліджуваних: учні загальноосвітньої школи загальна кількість 50 чоловік. З них 25 учнів підліткового віку – 5 учнів 7-А класу у віці 10-11 років, 10 учнів 8-А класу у віці 11-12 років, 10 учнів 9-А класу у віці 13-14 років та 25 учнів юнацького віку – 10 учнів 10-Б класу у віці 15-16 років, 10 учнів 11-А класу у віці 16-17 років та 5 студентів професійного технічного училища у віці 17-18 років.

Учні загальноосвітньої школи та студенти професійного технічного училища охоче відповідали на запитання методик, легко зрозуміли інструкцію, їм були цікаві запитання методик, а також вони хотіли отримати свою психологічну характеристику на основі цих методик.

3.2 Дослідження ціннісних орієнтацій (М. Рокич) у підлітків та юнаків

При дослідженні ціннісних орієнтацій підлітків та юнаків застосовувалася

методика «Ціннісних орієнтацій» (М. Рокич) (Див. додаток 1) [50].

Дослідження термінальних цінностей у підлітків показало, що у підлітків на першому місці переважає цінність наявності гарних і вірних друзів у 19 підлітків, що складає 73% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що наявність і підтримка вірних друзів є дуже важливою у підлітковому віці.

На другому місці маємо цінність розваги. Вона переважає у 16 підлітків, що складає 62% від числа піддослідних. Це говорить про те, що для підлітків важливим є приємне, не обтяжливе проведення вільного часу.

На третьому місці є цінність любові. Вона переважає у 17 підлітків, що складає 65% від загальної кількості піддослідних. Це вказує на те, що для підлітків важливою також є духовна і фізична близькість з коханою людиною.

На четвертому місці переважає цінність активного діяльного життя у 15 підлітків, що складає 58% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що для підлітків важливими є також повнота й емоційна наповненість життя.

На п'ятому місці переважає цінність воля у 15 підлітків, що складає 56% від кількості піддослідних. Це свідчить про самостійність та незалежність у судженнях та вчинках підлітків.

На шостому місці переважає цінність впевненість у собі у 14 підлітків, що складає 54% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що підлітки цінують внутрішню гармонію, свободу від внутрішніх сумнівів.

На сьомому місці переважає цінність матеріально забезпеченого життя у 16 підлітків, що складає 63% від кількості піддослідних. Це говорить про те, що для підлітків дуже важливою є відсутність матеріальних труднощів.

На восьмому місці переважає цінність щасливого сімейного життя у 15 підлітків, що складає 56% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що підлітки також цінують сімейне життя.

На дев'ятому місці переважає цінність здоров'я у 17 підлітків, що складає 63% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що для підлітків важливе здоров'я.

На десятому місці переважає цінність продуктивного життя у 14 підлітків, що складає 49% від кількості піддослідних. Це говорить про те, що

підлітки намагаються якнайповніше застосовувати свої сили, можливості та здібності.

На одинадцятому місці переважає цінність розвитку у 12 підлітків, що складає 47% від кількості піддослідних. Це доводить те, що підлітки прагнуть працювати над собою, духовно, а також фізично, вдосконалюватися.

На дванадцятому місці переважає цінність пізнання у 13 підлітків, що складає 49% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для підлітків важливі можливість розширення своїх знань, загальної культури та інтелектуального розвитку.

На тринадцятому місці переважає цінність життєва мудрість у 15 підлітків, що складає 58% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що для підлітків також є важливою зрілість суджень.

На чотирнадцятому місці переважає цінність цікава робота у 16 підлітків, що складає 54% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що підлітки надають особливого значення вибору роботи.

На п'ятнадцятому місці переважає цінність суспільне визнання у 12 підлітків, що складає 45% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що для підлітків має значення і важлива повага оточуючих.

На шістнадцятому місці є цінність краса природи і мистецтва у 16 підлітків, що складає 57% від кількості піддослідних. Це означає те, що для підлітків важливим є переживання прекрасного в природі і мистецтві.

На сімнадцятому місці переважає цінність творчості у 13 підлітків, що складає 39% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що для підлітків також є менш важливою можливість творчої діяльності.

На вісімнадцятому місці переважає цінність щастя інших у 17 підлітків, що складає 38% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для підлітків у меншому ступені важливі добробут, розвиток і процвітання інших людей.

Дослідження інструментальних цінностей показало, що у підлітків на першому місці переважає цінність незалежності у 16 підлітків, що складає 62% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що для підлітків важлива здатність діяти самостійно і рішуче, не залежати від інших у своїх діях.

На другому місці переважає цінність сміливість у відстоюванні власної думки у 16 підлітків, що складає 58% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для підлітків важлива здатність відстоювати свою думку в складній ситуації.

На третьому місці переважає цінність непримиренність до недоліків у собі та в інших у 17 підлітків, що складає 63% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що підлітки схильні помічати недоліки в собі та в інших людях.

На четвертому місці переважає цінність чуйність у 14 підлітків, що складає 61% від кількості піддослідних. Це є свідченням того, що для підлітків також важлива турботливість.

На п'ятому місці переважає цінність життєрадісності у 15 підлітків, що складає 66% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що для підлітків важливим є почуття гумору.

На шостому місці переважає цінність високі запити у 17 підлітків, що складає 65% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для підлітків також важливими є високі сподівання до життя і високі прагнення.

На сьомому місці переважає цінність освіченість у 16 підлітків, що складає 58% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що для підлітків важлива широта знань і висока загальна культура.

На восьмому місці переважає цінність вихованості у 13 підлітків, що складає 49% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для підлітків теж важливі гарні манери.

На дев'ятому місці переважає цінність охайності у 17 підлітків, що складає 65% від кількості піддослідних. Це означає те, що для підлітків важливими є самодисципліна і певна стриманість.

На десятому місці переважає цінність терпимість у 15 підлітків, що складає 54% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для підлітків важливою є терпимість до поглядів та думок інших, уміння прощати іншим їхні помилки.

На одинадцятому місці переважає цінність широта поглядів у 13 підлітків, що складає 49% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що

для підлітків саморозвиток, розширення та збагачення своїх знань є досить важливими.

На дванадцятому місці переважає цінність тверда воля у 15 підлітків, що складає 57% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для підлітків важливе уміння не відступати перед труднощами.

На тринадцятому місці переважає цінність альтруїзму у 13 підлітків, що складає 55% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для підлітків важлива безкорислива турбота про благо інших.

На чотирнадцятому місці переважає цінність ефективність у справах у 14 підлітків, що складає 54% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для підлітків важливою є працьовитість та продуктивність у роботі.

На п'ятнадцятому місці переважає цінність раціоналізм у 15 підлітків, що складає 57% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для підлітків важливе вміння критично та логічно мислити, приймати обмірковані і раціональні рішення.

На шістнадцятому місці переважає цінність чесність у 13 підлітків, що складає 53% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для підлітків важливими є правдивість і щирість у ставленні до інших людей.

На сімнадцятому місці переважає цінність ретельність у 14 підлітків, що складає 51% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для підлітків є менш важливою дисциплінованість у справах.

На вісімнадцятому місці переважає цінність самоконтролю у 15 підлітків, що складає 61% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що для підлітків також менш важливими є самодисципліна і стриманість.

Таким чином, дослідження термінальних та інструментальних цінностей у підлітків показало, що серед термінальних цінностей переважає цінність наявність гарних і вірних друзів, що свідчить про те, що присутність і підтримка вірних друзів є важливим чинником у підлітковому віці. Серед інструментальних цінностей у підлітків переважає цінність незалежність, яка свідчить про те, що для підлітків важливою є здатність діяти самостійно і рішуче.

Дослідження термінальних цінностей показало, що в юнаків на першому місці переважає цінність активного діяльного життя у 18 юнаків, що складає 67% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків важливі повнота та емоційна насиченість життя.

На другому місці переважає цінність любові у 17 юнаків, що складає 62% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що для юнаків важливою є духовна і фізична близькість з коханою людиною.

На третьому місці переважає цінність наявності гарних і вірних друзів у 15 юнаків, що складає 57% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що присутність і підтримка вірних друзів є дуже важливою у юнацькому віці.

На четвертому місці переважає цінність цікава робота у 15 юнаків, що складає 63% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що юнаки надають особливого значення вибору роботи, прагнуть, щоб вона була цікавою.

На п'ятому місці переважає цінність матеріально забезпеченого життя у 16 юнаків, що складає 64% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків важлива відсутність матеріальних проблем.

На шостому місці переважає цінність розвитку у 17 юнаків, що складає 66% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що юнаки прагнуть працювати над собою, духовно та фізично вдосконалюватися.

На сьомому місці переважає цінність розваги у 14 юнаків, що складає 59% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків важливим є приємне, необтяжливе проведення часу.

На восьмому місці переважає цінність щасливе сімейне життя у 12 юнаків, що складає 42% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що юнаки цінують сімейне життя, надають великого значення питанню сімейних стосунків.

На дев'ятому місці переважає цінність продуктивного життя у 15 юнаків, що складає 57% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що юнаки прагнуть максимально повно використовувати свої сили, можливості і здібності.

На десятому місці переважає цінність суспільне визнання у 14 юнаків, що складає 55% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків

важлива повага оточуючих, а в майбутньому повага колег на роботі.

На одинадцятому місці переважає цінність впевненість у собі у 15 юнаків, що складає 58% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що юнаки цінують внутрішню гармонію, свободу від внутрішніх суперечок, сумнівів.

На дванадцятому місці переважає цінність волі у 14 юнаків, що складає 49% від кількості піддослідних. Це свідчить про самостійність, незалежність у судженнях і вчинках.

На тринадцятому місці переважає цінність здоров'я у 13 юнаків, що складає 46% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків важливим є і здоров'я.

На чотирнадцятому місці переважає цінність пізнання у 11 юнаків, що складає 45% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків важливою є можливість розширення свого кругозору, загальної культури й інтелектуального розвитку.

На п'ятнадцятому місці переважає цінність творчості у 12 юнаків, що складає 53% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків важливою є можливість творчої діяльності.

На шістнадцятому місці переважає цінність життєва мудрість у 13 юнаків, що складає 54% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків важлива зрілість суджень.

На сімнадцятому місці переважає цінність щастя інших у 14 юнаків, що складає 61% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків є менш важливим добробут, розвиток і вдосконалення інших людей.

На вісімнадцятому місці переважає цінність краса природи і мистецтва у 17 юнаків, що складає 65% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що для юнаків є менш важливим переживання прекрасного в природі і мистецтві.

Дослідження інструментальних цінностей показало, що в юнаків на першому місці переважає цінність вихованості у 16 юнаків, що складає 61% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків важливі гарні манери.

На другому місці переважає цінність ретельності у 15 юнаків, що складає

63% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків важлива дисциплінованість.

На третьому місці переважає цінність незалежності у 13 юнаків, що складає 47% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків важлива здатність діяти самостійно та рішуче.

На четвертому місці переважає цінність тверда воля у 15 юнаків, що складає 58% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків важливе вміння відстоювати свою думку і не відступати перед труднощами.

На п'ятому місці переважає цінність непримиренність до недоліків у собі й інших у 14 юнаків, що складає 53% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що юнаки схильні зауважувати недоліки в собі й інших людях.

На шостому місці переважає цінність терпимість у 12 юнаків, що складає 46% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків важлива терпимість до поглядів та думок інших, уміння прощати іншими їх помилки та недоліки.

На сьомому місці переважає цінність самоконтролю у 14 юнаків, що складає 55% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що юнакам важливі самодисципліна та стриманість.

На восьмому місці переважає цінність охайності у 17 юнаків, що складає 65% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків є важливою охайність, уміння тримати в порядку свої речі, порядок у справах.

На дев'ятому місці переважає цінність життєрадісність у 14 юнаків, що складає 49% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків важливе почуття гумору.

На десятому місці переважає цінність ефективність у справах у 15 юнаків, що складає 62% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків важливою є працьовитість, продуктивність у навчанні.

На одинадцятому місці переважає цінність освіченість у 16 юнаків, що складає 67% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків важлива широта знань і висока загальна культура.

На дванадцятому місці переважає цінність сміливість у відстоюванні

свої думки у 17 юнаків, що складає 65% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків важливою є здатність відстояти свою думку в складній ситуації.

На тринадцятому місці переважає цінність широта поглядів у 13 юнаків, що складає 49% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що для юнаків є важливим уміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї і звички.

На чотирнадцятому місці переважає цінність чесність у 16 юнаків, що складає 63% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків важливі правдивість і щирість у стосунках з іншими людьми.

На п'ятнадцятому місці переважає цінність альтруїзм у 16 юнаків, що складає 61% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків важлива також безкорислива турбота про благо інших.

На шістнадцятому місці переважає цінність раціоналізм у 13 юнаків, що складає 49% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків важливе уміння критично і логічно мислити, приймати обмірковані і раціональні рішення.

На сімнадцятому місці переважає цінність чуйність у 14 юнаків, що складає 58% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків є менш важливою турботливість.

На вісімнадцятому місці переважає цінність високі запити у 15 юнаків, що складає 58% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків є менш важливими високі життєві запити і високі сподівання.

Таким чином, дослідження термінальних та інструментальних цінностей у юнаків показало, що серед термінальних цінностей переважає цінність активного діяльного життя, що свідчить про те, що для юнаків важливі повнота та емоційна насиченість життя. Серед інструментальних цінностей у юнаків переважає цінність вихованості, яка говорить про те, що для юнаків важливі гарні манери.

Порівняльний аналіз термінальних цінностей у підлітків та юнаків показав, що серед термінальних цінностей у підлітків переважає цінність

наявність гарних і вірних, а у юнаків – цінність активного діяльного життя. Отже, для підлітків важлива присутність і підтримка вірних друзів важлива у підлітковому віці, а для юнаків – повнота та емоційна насиченість життя. Серед інструментальних цінностей у підлітків переважає цінність незалежність, а у юнаків – цінність вихованості. Отже, для підлітків важлива здатність діяти самостійно і рішуче, а для юнаків – важливі гарні манери.

3.3 Дослідження сенсо – життєвих орієнтацій (Д.М. Леонтьєв) у підлітків та юнаків

При дослідженні підлітків та юнаків застосовувалася методика «Сенсо життєві орієнтації» (Д.М. Леонтьєв) (Див. додаток 2) [32]. Результати представлені в таблицях 1 та 2.

Таблиця 1.

Дослідження сенсо – життєвих орієнтацій (підлітки)

Сенсо – життєві орієнтації										
Показники	Цілі		Процес		Результат		Локус контролю «Я»		Локус життя	
	Кіл-сть	%	Кіл-сть	%	Кіл-сть	%	Кіл-сть	%	Кіл-сть	%
В.р.	2	8	14	56	2	8	2	8	5	20
В.ср.	15	60	2	8	3	12	2	8	3	12
Ср.	1	4	1	4	1	4	8	32	14	56
Н.ср.	2	8	1	4	15	60	3	12	4	16

Дослідження сенсо – життєвих орієнтацій у підлітків показало, що серед високих результатів переважає процес життя у 17 підлітків, що складає 62% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що підлітки сприймають процес свого життя як достатньо цікавий, наповнений сенсом та заповнений змістом.

Серед результатів вище в середньому переважають цінності цілі в житті у 15 підлітків, що складає 58% від кількості піддослідних. Це свідчить про цілеспрямованість, наявність у житті підлітків цілей у майбутньому, що додають до життя усвідомленості, спрямованості та тимчасову перспективу.

Серед середніх результатів переважає локус контроль життя у 15 підлітків, що складає 57% від кількості піддослідних. Це вказує на переконання

в тому, що особистість здатна контролювати своє життя, вільно приймати власне життя, незалежно приймати рішення і реалізувати їх.

Таким чином, дослідження сенсо – життєвих орієнтацій у підлітків показало, що серед високих результатів переважає процес життя, що говорить про те, що підлітки сприймають власне життя як цікавий, наповнений, змістовний процес.

Таблиця 2.

Дослідження сенсо – життєвих орієнтацій (юнаки)

Сенсо – життєві орієнтації										
Показники	Цілі		Процес		Результат		Локус контролю «Я»		Локус життя	
	Кіл-сть	%	Кіл-сть	%	Кіл-сть	%	Кіл-сть	%	Кіл-сть	%
В.р.	14	56	2	8	2	8	3	12	4	16
В.ср.	3	12	16	64	2	8	3	12	1	4
Ср.	4	16	2	8	14	56	2	8	3	12
Н.ср.	2	8	4	16	3	12	14	56	2	8

Дослідження сенсо – життєвих орієнтацій у юнаків показало, що серед високих результатів переважає цілі в житті у 15 юнаків, що складає 57% від кількості піддослідних. Це свідчить про наявність у житті юнаків цілей у майбутньому, які додають у життя усвідомленість, спрямованість та тимчасову перспективу.

Серед результатів вище за середнє переважає процес життя у 17 юнаків, що складає 65% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що юнаки сприймають своє життя як цікавий, наповнений змістом процес.

Серед середніх результатів переважає результативність життя у 13 юнаків, що складає 53% від кількості піддослідних. Результативність говорить про те, що юнаки відчують своє життя продуктивним і осмисленим, задоволені своїм життям.

Серед результатів нижче середнього переважає локус контроль «Я» у 15 юнаків, що складає 57% від кількості піддослідних. Це вказує на зневіру в себе, свої сили і здатність контролювати події свого життя.

Таким чином, дослідження сенсо – життєвих орієнтацій у юнаків показало, що серед високих результатів переважає цілі в житті, що говорить

про наявність у житті юнаків цілей у майбутньому, що додають до життя усвідомленості, спрямованості і тимчасову перспективу.

Порівняльний аналіз сенсо – життєвих орієнтацій у підлітків та юнаків показав, що у підлітків показало, що серед високих результатів переважає процес життя, а у юнаків – цілі в житті. Отже, підлітки сприймають процес свого життя як цікавий, наповнений змістовний. Наявність у житті юнаків цілей у майбутньому, що додають до життя усвідомленості, спрямованості та тимчасову перспективу.

3.4 Дослідження ціннісних орієнтацій (О.І. Мотков) у підлітків та юнаків

При дослідженні підлітків та юнаків застосовувалася методика «Ціннісні орієнтації» (О.І. Мотков, Т.А. Огнєва) (Див. додаток 3) [40]. Результати представлені в таблицях 3 та 4.

Таблиця 3.

Дослідження ціннісних орієнтацій (підлітки)

Цінність	Шкали				Причини реалізації цінностей					
	Значимість		«Здійснення»		Зовнішні обставини		Природні задатки		Власні зусилля	
	Кіл-сть	%	Кіл-сть	%	Кіл-сть	%	Кіл-сть	%	Кіл-сть	%
Добре матеріальне благополуччя	14	56	8	32	5	20	13	52	7	28
Саморозвиток особистості	12	48	15	60	3	12	6	24	16	64
Відомість, популярність	10	40	9	36	9	36	12	48	4	16
Повага та допомога людям, чуйність	9	36	11	44	8	32	6	24	11	44
Фізична привабливість, зовнішність	15	60	13	52	-	-	16	64	9	36
Теплі, дбайливі стосунки з людьми	11	44	13	52	3	12	9	36	13	52
Високе соціальне становище	9	36	8	32	6	24	11	44	8	32
Творчість	9	36	10	40	4	16	6	24	15	60
Розкішне життя	13	52	11	44	6	24	2	8	11	44
Любов до природи та дбайливе відношення до неї	7	28	8	32	7	28	8	32	10	40

Дослідження реальних ціннісних орієнтацій у підлітків згідно шкали

«значимість» показало, що них переважає така цінність як фізична привабливість, зовнішність у 16 підлітків, що складає 62% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для підлітків є дуже важливою їхня фізична досконалість, а при знайомстві вони частіше все ж звертають увагу на зовнішність, ніж на особистісні якості.

На другому місці у них хороше матеріальне благополуччя у 15 підлітків, що складає 57% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для підлітків дуже важливою цінністю є матеріальне благополуччя, можливість мати власні гроші та вільно користуватися ними.

На третьому місці у підлітків є розкішне життя у 13 підлітків, що складає 52% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що підлітки все ж цінують розкішне життя, яке розуміють як необмежені фінансові можливості та можливість задовольняти усі свої потреби.

На четвертому місці у підлітків стоїть саморозвиток особистості в 12 підлітків, що складає 49% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що для підлітків є важливим їх саморозвиток, вони прагнуть до самовдосконалення.

На п'ятому місці є теплі, турботливі стосунки з людьми у 13 підлітків, що складає 46% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для підлітків важливі теплі, турботливі стосунки з оточуючими людьми.

На шостому місці стоїть слава і популярність у 11 підлітків, що складає 42% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для підлітків має значення популярність та слава, вони намагаються бути у центрі уваги.

На сьомому місці повага та допомога людям, чуйність, високе соціальне становище та творчість у 10 підлітків, що складає 34% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що для підлітків менше значення має повага та допомога людям, чуйність, високе соціальне становище та творчість.

На останньому місці любов до природи та дбайливе відношення до неї у 8 підлітків, що складає 26% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для підлітків є не такими важливими любов до природи та дбайливе ставлення до неї.

Детальне дослідження ціннісних орієнтацій у підлітків за шкалою

«здійснення» показало, що у них переважає цінність саморозвиток особистості у 16 підлітків, що складає 62% від числа піддослідних. Це вказує на те, що підлітки з усіх десяти цінностей перевагу віддають цінності саморозвиток особистості.

На другому місці фізична привабливість, зовнішність та теплі, дбайливі стосунки з людьми у 14 підлітків, що складає 54% від числа піддослідних. Це свідчить про те, що у другою серед цінностей здійснюють цінність фізична привабливість, зовнішність та теплі, дбайливі стосунки.

На третьому місці у них повага та допомога людям, чуйність та розкішне життя у 12 підлітків, що складає 46% від числа піддослідних. Це свідчить про те, що підлітки можуть здійснити ще й таку цінність, як повага та допомога людям, чуйність та розкішне життя.

На четвертому місці творчість у 11 підлітків, що складає 42% від числа піддослідних. Це свідчить про те, що підлітки можуть здійснити і цінність творчість.

На п'ятому місці у них є слава, популярність у 10 підлітків, що складає 38% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що підлітки можуть здійснити ще й цінність відомість, популярність.

На останньому місці у підлітків матеріальне благополуччя, добробут, високе соціальне становище, також любов до природи та дбайливе ставлення до неї у 9 підлітків, що складає 33% від числа піддослідних. Це свідчить про те, що для підлітків менше можуть бути здійснені такі цінності, як матеріальне благополуччя, високе соціальне становище, любов до природи та дбайливе ставлення до неї.

Дослідження причин реалізації цінностей у підлітків показало, що найвпливовішими і найбажанішими є цінності саморозвиток особистості цінності фізична привабливість, зовнішність. Усі вони мають різні причини реалізації цінностей. Для саморозвитку особистості – це власні зусилля. А для фізичної привабливості, зовнішності – природні задатки. І це у 18 підлітків, що складає майже 64% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що підлітки вважають, що для реалізації цінності саморозвиток особистості важливі власні

зусилля. Таким чином, саморозвиток особистості залежить власних зусиль особистості. Навпаки, для реалізації цінності фізичної привабливості, зовнішності більш важливими є природні задатки. Отже, для того, щоб мати фізичну привабливість або гарну зовнішність необхідно мати певні вроджені задатки.

Для цінності творчість характерна така причина реалізації цінностей, як власні зусилля, це у 16 підлітків, що складає 62% від числа піддослідних. Це свідчить про те, що підлітки вважають, що для реалізації саме даної цінності важливі власні зусилля. Таким чином, для творчості потрібно докладати власні зусилля.

Для прикладу цінності добробут, матеріальне благополуччя та теплі, турботливі стосунки з людьми. Вони також мають різні причини реалізації цінностей. Для хорошого матеріального благополуччя – це природні задатки особистості, а для теплих, турботливих стосунків з людьми – власні зусилля для цього. Так є у 14 підлітків, що складає 54% від кількості піддослідних. Хороше матеріальне благополуччя говорить про те, як вважають підлітки, що для реалізації даної цінності важливі природні задатки особистості. Адже саме вони є головними чинниками успішної реалізації цієї цінності. А от для реалізації цінності теплі, дбайливі стосунки з людьми в першу чергу важливими є власні зусилля. Таким чином, для створення та підтримання хороших стосунків з людьми необхідно докладати власні зусилля.

Для цінності слава, популярність переважна є така причина реалізації цінностей як природні задатки. Так вважають 13 підлітків, що складає 49% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що підлітки вважають, що для реалізації даної цінності важливі природні задатки. Отже, для того, щоб стати відомим та популярним необхідно мати певні природні задатки.

Дві цінності: повага та допомога людям, а друга - чуйність, високе соціальне становище та розкішне життя. Вони є у 12 підлітків, що складає 46% від кількості піддослідних. Вони також мають різні причини реалізації цінностей: повага та допомога людям та розкішне життя – це власні зусилля, тоді як для цінності високе соціальне становище – природні задатки. Підлітки

вважають, що для реалізації цінності повага та допомога людям, чуйність важливі власні дії. Тому, для поваги інших та щоб допомагати людям, на думку, підлітків, необхідно докладати власні зусилля. Для реалізації іншої цінності (розкішне життя) важливі також власні зусилля. Таким чином, для того, щоб мати розкішне життя особистості необхідно все ж докладати немало власних зусиль. Для реалізації цінності високе соціальне становище навпаки важливі природні задатки. Отже, для того, щоб мати високе соціальне становище, необхідно мати якісь певні природні задатки.

Щодо реалізації цінності любов до природи та дбайливе ставлення до неї, то тут домінує така причина реалізації цінностей як власні зусилля, Її було вказано у 9 підлітків, що складає 38% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що підлітки вважають, що для реалізації цієї цінності важливі власні зусилля. А отже, для того, щоб любити природу та дбайливо до неї вставитися, необхідно докладати чимало власних зусиль.

А отже, дане дослідження ціннісних орієнтацій у підлітків за шкалою «значимість» ще раз показало, що у підлітків переважає цінність фізична привабливість, зовнішність. Це свідчить про те, що для них важлива фізична досконалість, при знайомстві підлітки частіше звертають увагу на зовнішність, ніж на особистісні якості. А також дослідження ціннісних орієнтацій у підлітків за шкалою «здійснення» показало, що них переважає цінність саморозвиток особистості. Таким чином, підлітки з усіх десяти цінностей в першу чергу можуть здійснити саме цю цінність.

Таблиця 4.

Дослідження ціннісних орієнтацій (юнаки)

Цінність	Шкали				Причини реалізації цінностей					
	«Значимість»		Здійснення		Зовнішні обставини		Природні задатки		Власні зусилля	
	Кіл-сть	%	Кіл-сть	%	Кіл-сть	%	Кіл-сть	%	Кіл-сть	%
Добре матеріальне благополуччя	15	60	13	52	4	16	7	28	14	56
Саморозвиток особистості	14	56	15	60	2	8	5	20	18	72
Відомість, популярність	10	40	11	44	4	16	9	36	12	48
Повага та допомога людям, чуйність	12	48	15	60	4	16	6	24	15	60
Фізична привабливість,	10	40	11	44	-	-	9	36	16	64

зовнішність										
Теплі, дбайливі стосунки з людьми	12	48	13	52	-	-	9	36	16	64
Високе соціальне становище	15	60	13	52	3	12	7	28	15	60
Творчість	13	52	14	56	-	-	16	64	9	36
Розкішне життя	13	52	11	44	2	8	9	36	14	56
Любов до природи та дбайливе відношення до неї	9	36	9	36	6	24	8	32	11	44

А от дослідження ціннісних орієнтацій у юнаків за шкалою «значимість» показало, що у них переважає цінність добре матеріальне благополуччя та високе соціальне становище. Вона є у 16 юнаків, що складає 62% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для юнаків важливим є матеріальне становище та високий соціальний статус, вони більше орієнтовані на «зовнішні» цінності, а не на внутрішні, такі як скажімо розвиток певних якостей особистості.

На другому місці у юнаків саморозвиток особистості. Він є у 15 юнаків, що складає 58% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що для юнаків важливою цінністю є розвиток особистості, самовдосконалення.

На третьому місці у них творчість та розкішне життя. Вона є у 14 юнаків, що складає 54% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що юнаки надають перевагу творчому розвитку власної особистості, частіше мають творче мислення, намагаються створити щось нове та оригінальне.

На четвертому місці у них теплі, дбайливі стосунки з людьми, повага та допомога людям, чуйність. Вони є у 14 юнаків, що складає 52% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для деяких юнаків насправді важливими є дбайливі стосунки з людьми, повага та допомога людям, чуйність до оточуючих людей.

На п'ятому місці у них є відомість, популярність, фізична привабливість, зовнішність. Вони є у 12 юнаків, що складає 44% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що для деяких юнаків має велике значення їх популярність та відомість, вони прагнуть бути у центрі уваги. І саме тому вони надають значення зовнішній не лише привабливості інших, але й слідкують за своєю

зовнішністю.

На останньому місці любов до природи та дбайливе ставлення до неї. Є у 10 юнаків, що складає 37% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що насправді тільки для невеликої частини юнаків має значення любов до природи та дбайливе ставлення до неї.

Дослідження ціннісних орієнтацій юнаків за шкалою «здійснення» показало, що у них переважає цінність саморозвиток особистості та повага та допомога людям, чуйність. Вони є у 16 юнаків, що складає 62% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що юнаки з усіх цінностей в першу чергу можуть реалізувати цінність саморозвиток особистості, проявити повагу та допомогу людям та виявити чуйність до проблем інших людей.

На другому місці у них творчість. Є у 15 юнаків, що складає 57% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що у другу чергу юнаки можуть реалізувати цінність творчості.

На третьому місці у них хороше матеріальне благополуччя, теплі, турботливі стосунки з людьми та високе соціальне становище. Є у 14 юнаків, що складає 53% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що аж у третю чергу юнаки можуть реалізувати цінність матеріального благополуччя, теплих стосунків з людьми та високого соціального становища.

На четвертому місці у них відомість, популярність, фізична привабливість, зовнішність та розкішне життя. Є у 12 юнаків, що складає 45% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що юнаки можуть здійснити цінність слава, популярність, фізична привабливість, зовнішність та розкішне життя.

На останньому місці у них любов до природи та дбайливе ставлення до неї. Є у 10 юнаків, що складає 38% від загальної кількості піддослідних. Це вказує на те, що юнаки у меншій мірі можуть реалізувати любов до природи та дбайливе відношення до неї.

Дослідження причин реалізації цінностей у юнаків показало, що для цінності саморозвиток особистості частішою є така причина реалізації цінностей як власні зусилля. Є у 19 юнаків, що складає 73% від кількості

піддослідних. Це свідчить про те, що юнаки вважають, що для здійснення даної цінності важливі власні зусилля. Отже, на їх думку саморозвиток особистості залежить від власних зусиль особистості.

Для цінностей фізична привабливість, зовнішність, теплі стосунки з людьми та творчість є різні причини здійснення. Думка є у 17 юнаків, що складає 65% від кількості піддослідних. Тут маємо різну причину реалізації цінностей: для фізичної привабливості, зовнішності та теплих, дбайливих стосунків з людьми – це власні зусилля, для творчості – природні задатки.

Для реалізації цінності фізична привабливість, зовнішність важливі власні зусилля, отже, щоб мати фізичну привабливість та гарну зовнішність необхідно докласти певні власні зусилля. Для реалізації теплих, дбайливих стосунків з людьми важливі власні зусилля, отже, для створення та підтримання, дбайливі стосунки з людьми необхідно докладати власні зусилля. Для реалізації цінності творчості важливі природні задатки, отже, для творчості необхідно мати природні задатки та нахили до творчої діяльності, мати творче мислення.

Для цінності повага та допомога людям, чуйність та високе соціальне становище думка є у 16 юнаків, що складає 62% від кількості піддослідних. Вони мають однакові причини реалізації цінностей – це власні зусилля. Для реалізації цінності поваги та допомагати людям, чуйності важливі власні зусилля, отже, щоб поважали інших та допомагати людям, не думку, юнаків, необхідно докладати власні зусиль. Для реалізації цінності високого соціального становища дуже важливими є власні зусилля. Таким чином, для того, щоб мати високе соціальне становище, потрібно докладати певні власні зусилля.

Для цінності добре матеріальне благополуччя та розкішне життя, які є у 15 юнаків, що складає 58% від кількості піддослідних. Вони мають однакові причини реалізації цінностей – це власні зусилля. Для реалізації добре матеріальне благополуччя важливі якраз власні зусилля особистості, адже саме вони є головними причинами успішної реалізації цієї цінності. Для реалізації цінності розкішне життя важливі власні зусилля, отже, для того, щоб мати

розкішне життя особистості необхідно докладати власні зусилля.

Для цінності слава, популярність переважає така причина реалізації цінностей як власні зусилля, яка є у 13 юнаків, що складає 49% від кількості піддослідних. Це вказує на те, що юнаки вважають, що для здійснення даної цінності важливі власні зусилля, отже, щоб стати відомим та популярним необхідно докладати певну кількість власних зусиль.

Для цінності любов до природи та дбайливе ставлення до неї є така причина реалізації цінностей як власні зусилля у 12 юнаків, що складає 46% від кількості піддослідних. Це свідчить про те, що юнаки вважають, що для здійснення цієї цінності важливі власні зусилля, а тому, для того, щоб любити природу та дбайливо до неї ставитися необхідно прикладати власні зусилля.

Таким чином, дослідження ціннісних орієнтацій у юнаків відповідно до шкалою «значимість» показало, що переважає цінність добре матеріальне благополуччя та високе соціальне становище для юнаків важливе матеріальне становище та високе соціальне становище, вони орієнтовані на зовнішні, а не на внутрішні цінності, такі як розвиток певних якостей особистості. Дослідження ціннісних орієнтацій у юнаків за шкалою «здійснення» показало, що з усіх десяти цінностей в першу чергу юнаки можуть реалізувати цінність саморозвитку особистості, повагу та допомогу людям проявити чуйність. Дослідження причин реалізації цінностей у юнаків показало, що для цінності добре матеріальне благополуччя переважає така причина здійснення цінностей як власні зусилля, що свідчить про те, що юнаки вважають, що для здійснення даної цінності важливі власні зусилля людини, адже саме вони є головними причинами успішної реалізації цієї цінності.

Порівняльний аналіз дослідження ціннісних орієнтацій у підлітків та юнаків за шкалою «значимість» у підлітків переважає цінність фізична привабливість, зовнішність, а у юнаків – цінність добре матеріальне благополуччя та високе соціальне становище. Це свідчить про те, що для підлітків ще більш важлива фізична досконалість, а під час знайомства вони, більше звертають увагу на зовнішність, ніж на особистісні якості. Для юнаків важливішими є матеріальне становище та високе соціальне становище, вони

орієнтовані на зовнішні, а не на внутрішні цінності, такі як розвиток певних якостей особистості.

Дослідження причин реалізації цінностей у підлітків показало, що для цінності матеріальне благополуччя у них переважає така причина здійснення цінностей як природні задатки, а у юнаків – цінність саморозвиток особистості, повагу та допомогу людям проявити чуйність. Це свідчить про те, що підлітки вважають, що для реалізації даної цінності важливі природні задатки особистості, саме вони являються головними чинниками успішної реалізації цієї цінності. Отже, юнаки з усіх десяти цінностей в першу чергу можуть здійснити цінність саморозвиток особистості, повагу та допомогу людям проявити чуйність.

Дослідження ціннісних орієнтацій у підлітків за шкалою «здійснення» показало, що переважає цінність саморозвиток особистості, у юнаків також переважає цінність саморозвиток особистості, а також є цінність повага та допомагати людям прояв чуйності до оточуючих.

Дослідження причин реалізації цінностей у підлітків показало, що для цінності що цінності саморозвиток особистості цінності фізична привабливість, зовнішність, мають різну причину реалізації цінностей для саморозвиток особистості – це власні зусилля, а для фізичної привабливості, зовнішності – природні задатки. Це говорить про те, що підлітки вважають, що для реалізації цінності саморозвиток особистості важливі власні зусилля, отже, саморозвиток особистості залежить власних зусиль особистості, а для реалізації цінності фізичної привабливості, зовнішності важливі природні задатки, отже, щоб мати фізичну привабливість та гарну зовнішність необхідно мати певні природні задатки. Дослідження причин реалізації цінностей у юнаків показало, що для цінності саморозвиток особистості переважає така причина реалізації цінностей як власні зусилля. Це говорить про те, що юнаки вважають, що для реалізації такої цінності важливі власні зусилля, отже, саморозвиток особистості залежить від власних зусиль особистості.

Кореляційний аналіз проводиться за допомогою методу рангової кореляції Спірмена. Кореляційний аналіз проводився між методикою «Ціннісні

орієнтації» (М. Рокич) (Див. додаток 1) [50] та методикою «Сенсо – життєві орієнтації» (Д.М. Леонтьєв) (Див. додаток 2) [32].

Результати представлені в таблицях 5 та 6.

Таблиця 5.

Виявлення взаємозв'язку між термінальними цінностями та сенсо – життєвими орієнтаціями у юнаків

Ціннісні орієнтації (термінальні цінності)	Сенсо – життєві орієнтації				
	Цілі	Процес	Результат	Локус контролю «Я»	Локус життя
Активне діяльне життя	-	-	($p \leq 0,05$)	-	-
Життєва мудрість	-	-	-	-	-
Здоров'я	-	-	-	-	($p \leq 0,05$)
Цікава робота	($p \leq 0,05$)	-	-	-	-
Краса природи	-	-	-	-	-
Любов	($p \leq 0,05$)	-	-	-	-
Матеріально забезпечене життя	-	-	($p \leq 0,05$)	-	-
Наявність вірних друзів	-	-	-	-	($p \leq 0,01$)
Суспільне визнання	-	-	($p \leq 0,05$)	-	-
Пізнання	-	-	($p \leq 0,01$)	-	-
Продуктивне життя	($p \leq 0,01$)	-	-	-	-
Розвиток	-	-	-	-	-
Розваги	-	-	-	-	-
Воля	-	-	-	-	-
Щасливе подружнє життя	-	-	($p \leq 0,01$)	-	-
Щастя інших	-	-	-	-	-
Творчість	-	-	-	-	-
Упевненість у собі	-	-	-	-	-

Кореляційний аналіз показав, що у юнаків існує значимий позитивний зв'язок ($p \leq 0,05$) між активним діяльним життям та сенсо – життєвою орієнтацією – результатом. Між здоров'ям та сенсо – життєвою орієнтацією – локусом життя. Між цікавою роботою, любов'ю та сенсо – життєвою орієнтацією – цілями. Між матеріально забезпеченим життям, суспільним визнанням та сенсо – життєвою орієнтацією – результатом.

Існує позитивний зв'язок ($p \leq 0,01$) між наявністю вірних друзів та сенсо – життєвою орієнтацією – локусом життя. Між пізнанням, продуктивним життям та сенсо – життєвою орієнтацією – цілями. Між щасливим подружнім життям та сенсо – життєвою орієнтацією – результатом.

Таблиця 6.

Виявлення взаємозв'язку між інструментальними цінностями та сенсо – життєвими орієнтаціями у юнаків

Ціннісні орієнтації (інструментальні цінності)	Сенсо – життєві орієнтації				
	Цілі	Процес	Результат	Локус контролю «Я»	Локус життя
Охайність	-	-	($p \leq 0,05$)	-	-
Альтруїзм					
Вихованість	-	-	-	-	-
Високі запити	($p \leq 0,05$)	-	-	-	-
Життєрадісність	-	-	-	-	-
Ретельність	-	-	($p \leq 0,01$)	-	-
Незалежність	-	-	-	-	-
Непримиримість до недоліків	-	-	-	-	-
Освіченість	($p \leq 0,05$)	-	-	-	-
Раціоналізм	-	-	-	-	-
Самоконтроль	-	-	($p \leq 0,05$)	-	-
Сміливість у відстоюванні своєї думки	($p \leq 0,01$)	-	-	-	-
Тверда воля	-	-	-	-	-
Терпимість	-	-	-	-	-
Широта поглядів	-	-	-	($p \leq 0,01$)	-
Чесність	-	-	-	-	($p \leq 0,01$)
Ефективність у справах	-	-	-	-	-
Чуйність	-	-	-	-	-

Кореляційний аналіз показав, що у юнаків існує значимий позитивний зв'язок ($p \leq 0,05$) між охайністю, самоконтролем та сенсо – життєвою

орієнтацією – результатом. Між високими запитами, освіченістю та сенсо – життєвою орієнтацією – цілями.

Існує позитивний зв'язок ($p \leq 0,01$) між ретельністю та сенсо – життєвою орієнтацією – результатом. Між сміливістю у відстоюванні своєї думки та сенсо – життєвою орієнтацією – цілями. Між широтою поглядів та сенсо – життєвою орієнтацією – локусом «Я». Між чесністю та сенсо – життєвою орієнтацією – локусом життя.

Таблиця 7.

Виявлення взаємозв'язку між термінальними цінностями та сенсо – життєвими орієнтаціями у підлітків

Ціннісні орієнтації (термінальні цінності)	Сенсо – життєві орієнтації				
	Цілі	Процес	Результат	Локус контролю «Я»	Локус життя
Активне діяльне життя	-	-	-	-	-
Життєва мудрість	-	-	-	-	-
Здоров'я	-	-	-	-	-
Цікава робота	-	-	-	-	-
Краса природи	-	-	-	-	-
Любов	($p \leq 0,05$)	-	-	-	-
Матеріально забезпечене життя	-	-	($p \leq 0,01$)	-	-
Наявність вірних друзів	($p \leq 0,05$)	-	-	-	-
Суспільне визнання	($p \leq 0,05$)	-	-	-	-
Пізнання	-	-	($p \leq 0,01$)	-	-
Продуктивне життя	($p \leq 0,01$)	-	-	-	-
Розвиток	-	-	-	-	-
Розваги	-	-	-	-	-
Воля	-	-	-	-	-
Щасливе подружнє життя	-	-	-	-	-
Щастя інших	-	-	-	-	-
Творчість	-	-	-	-	-
Упевненість у собі	-	($p \leq 0,01$)	-	-	-

Кореляційний аналіз показав, що у підлітків існує значимий позитивний зв'язок ($p \leq 0,05$) між любов'ю, наявністю вірних друзів, суспільне визнання та сенсо – життєвою орієнтацією – цілями.

Існує позитивний зв'язок ($p \leq 0,01$) між матеріально забезпеченим життям, пізнанням та сенсо – життєвою орієнтацією – результатом. Між упевненістю у собі та сенсо – життєвою орієнтацією – процесом.

Таблиця 8.

Виявлення взаємозв'язку між інструментальними цінностями та сенсо – життєвими орієнтаціями у підлітків

Ціннісні орієнтації (інструментальні цінності)	Сенсо – життєві орієнтації				
	Цілі	Процес	Результат	Локус контролю «Я»	Локус життя
Охайність	-	-	-	-	-
Альтруїзм	-	-	-	-	-
Вихованість	-	-	-	-	-
Високі запити	($p \leq 0,05$)	-	-	-	-
Життєрадісність	-	-	-	-	-
Ретельність	-	-	-	-	-
Незалежність	-	-	($p \leq 0,05$)	-	-
Непримиримість до недоліків	-	-	-	($p \leq 0,05$)	-
Освіченість	($p \leq 0,05$)	-	-	-	-
Раціоналізм	-	-	-	-	-
Самоконтроль	-	-	($p \leq 0,01$)	-	-
Сміливість у відстоюванні свої думки	-	($p \leq 0,01$)	-	-	-
Тверда воля	-	-	-	-	-
Терпимість	-	-	-	-	-
Широта поглядів	-	-	-	-	-
Чесність	-	-	-	($p \leq 0,01$)	-
Ефективність у справах	-	-	-	-	-
Чуйність	-	-	-	-	($p \leq 0,01$)

Кореляційний аналіз показав, що у підлітків існує значимий позитивний зв'язок ($p \leq 0,05$) між незалежністю та сенсо – життєвою орієнтацією – результатом. Між високими запитами, освіченістю та сенсо – життєвою орієнтацією – цілями. Між непримиримістю до недоліків та сенсо – життєвою орієнтацією – локусом контролю «Я».

Існує позитивний зв'язок ($p \leq 0,01$) між ретельністю та сенсо – життєвою

орієнтацією – результатом. Між самоконтролем, сміливістю у відстоюванні своєї думки та сенсо – життєвою орієнтацією – результатом. Між чесністю та сенсо – життєвою орієнтацією – локусом «Я». Між чуйністю та сенсо – життєвою орієнтацією – локусом життя.

Порівняльний аналіз термінальних та інструментальних цінностей у юнаків та підлітків показав, що з термінальних цінностей у юнаків існує значимий позитивний зв'язок між активним діяльним життям та сенсо – життєвою орієнтацією – результатом, здоров'ям та сенсо – життєвою орієнтацією – локусом життя, цікавою роботою, любов'ю та сенсо – життєвою орієнтацією – цілями, матеріально забезпеченим життям, суспільним визнанням та сенсо – життєвою орієнтацією – результатом.

Існує позитивний зв'язок між наявністю вірних друзів та сенсо – життєвою орієнтацією – локусом життя, між пізнанням, продуктивним життям та сенсо – життєвою орієнтацією – цілями, між щасливим подружнім життям та сенсо – життєвою орієнтацією – результатом.

З інструментальних цінностей у юнаків існує значимий позитивний зв'язок між охайністю, самоконтролем та сенсо – життєвою орієнтацією – результатом, між високими запитами, освіченістю та сенсо – життєвою орієнтацією – цілями. Існує позитивний зв'язок між ретельністю та сенсо – життєвою орієнтацією – результатом, між сміливістю у відстоюванні своєї думки та сенсо – життєвою орієнтацією – цілями, між широтою поглядів та сенсо – життєвою орієнтацією – локусом «Я», між чесністю та сенсо – життєвою орієнтацією – локусом життя.

З термінальних цінностей у підлітків існує значимий позитивний між любов'ю, наявністю вірних друзів, суспільне визнання та сенсо – життєвою орієнтацією – цілями. Існує позитивний зв'язок між матеріально забезпеченим життям, пізнанням та сенсо – життєвою орієнтацією – результат, між упевненістю у собі та сенсо – життєвою орієнтацією – процесом.

З інструментальних цінностей у підлітків існує значимий позитивний зв'язок між незалежністю та сенсо – життєвою орієнтацією – результатом, між високими запитами, освіченістю та сенсо – життєвою орієнтацією – цілями, між

непримиримістю до недоліків та сенсо – життєвою орієнтацією – локусом контролю «Я». Існує позитивний зв'язок між ретельністю та сенсо – життєвою орієнтацією – результатом, між самоконтролем, сміливістю у відстоюванні своєї думки та сенсо – життєвою орієнтацією – результатом, між чесністю та сенсо – життєвою орієнтацією – локусом «Я», між чуйністю та сенсо – життєвою орієнтацією – локусом життя.

Висновки до третього розділу

За результатами дослідження, на основі аналізу даних можна зробити наступні висновки.

1. Дослідження термінальних та інструментальних цінностей у підлітків та юнаків показало, що серед термінальних цінностей у підлітків переважає цінність наявності гарних і вірних, а у юнаків – цінність активного діяльного життя. Для підлітків важлива присутність і підтримка вірних друзів важлива у підлітковому віці. Для юнаків важливі повнота та емоційна насиченість життя. Серед інструментальних цінностей у підлітків переважає цінність незалежність, а у юнаків – цінність вихованості. Для підлітків важлива здатність діяти самостійно і рішуче, а для юнаків – важливі гарні манери.

Порівняльний аналіз термінальних цінностей у підлітків та юнаків показав, що серед термінальних цінностей у підлітків переважає цінність наявності гарних і вірних, а у юнаків – цінність активного діяльного життя. Отже, для підлітків важлива присутність і підтримка вірних друзів важлива у підлітковому віці, а для юнаків – повнота та емоційна насиченість життя. Серед інструментальних цінностей у підлітків переважає цінність незалежність, а у юнаків – цінність вихованості. Отже, для підлітків важлива здатність діяти самостійно і рішуче, а для юнаків – важливі гарні манери.

2. Дослідження сенсо – життєвих орієнтацій у підлітків показало, що серед високих результатів переважає процес життя, а у юнаків – переважає цілі в житті. Підлітки сприймають процес свого життя як достатньо цікавий, наповнений сенсом і змістом. У юнаків присутні життєві цілі на майбутнє, які

додають у їхнє життя усвідомленість, спрямованість і тимчасову перспективу. Порівняльний аналіз сенсо – життєвих орієнтацій у підлітків та юнаків показав, що у підлітків високі результати мають переважно показники процесу життя, а у юнаків – життєві цілі. Таким чином, підлітки сприймають процес власного життя як цікавий, наповнений змістом, у житті юнаків важливішими є цілі на майбутнє, що додають у життя усвідомленість, спрямованість і тимчасову перспективу.

3. Дослідження ціннісних орієнтацій показало, що у підлітків за шкалою «значимість» переважає цінність фізична привабливість, зовнішність, а у юнаків – цінність матеріальне благополуччя та високе соціальне становище. Для підлітків важлива фізична досконалість, при знайомстві, вони, частіше, звертають увагу на зовнішність, ніж на особистісні якості. Для юнаків важливішим є матеріальне становище та високе соціальне становище, вони орієнтовані на зовнішні, а не внутрішні цінності, такі як розвиток певних якостей особистості.

Дослідження ціннісних орієнтацій у підлітків за шкалою «здійснення» показало, що переважає цінність саморозвиток особистості, а у юнаків – цінність саморозвиток особистості, повага та допомога людям прояв чуйності. Підлітки з усіх десяти цінностей в першу чергу можуть реалізувати цінність саморозвиток особистості, а юнаки – саморозвиток особистості, повагу та допомогу людям, чуйність.

Дослідження причин реалізації цінностей у підлітків показало, що для цінності матеріальне благополуччя переважає така причина реалізації цінностей як природні задатки, а у юнаків – для цінності матеріальне благополуччя переважає така причина реалізації цінностей як власні зусилля. Отже, підлітки вважають, що для реалізації даної цінності важливі природні задатки особистості, саме вони є головним чинником успішної реалізації цієї цінності. А юнаки вважають, що для реалізації цінності матеріальне благополуччя важливі власні зусилля особистості, саме вони є головним чинником успішної реалізації цієї цінності.

Порівняльний аналіз дослідження ціннісних орієнтацій у підлітків та

юнаків за шкалою «значимість» показав, що у підлітків переважає цінність фізична привабливість, зовнішність, а у юнаків – цінність матеріальне благополуччя та високе соціальне становище. Це свідчить про те, що для підлітків важливіша фізична досконалість, при знайомстві вони частіше звертають увагу на зовнішність, ніж на особистісні якості. Для юнаків важливими є матеріальний достаток та високе соціальне становище, вони орієнтовані на зовнішні, а не внутрішні цінності, такі як розвиток якостей особистості. певних

Дослідження причин реалізації цінностей у підлітків показало, що для цінності матеріальне благополуччя переважає такий чинник здійснення цінностей як природні задатки, а у юнаків - цінність саморозвитку особистості, повага та допомога людям, прояви чуйності. Це свідчить про те, що підлітки вважають, що для реалізації даної цінності важливішими є все ж природні задатки особистості, саме вони є головним чинником успішної реалізації цієї цінності. Таким чином, юнаки з усіх десяти цінностей в першу чергу можуть здійснити цінність саморозвиток особистості, повагу та допомогу людям, прояви чуйності.

Дослідження ціннісних орієнтацій у підлітків за шкалою «здійснення» показало, що переважає цінність саморозвиток особистості, у юнаків також переважає цінність саморозвиток особистості, а також є цінність повага та допомога людям, прояв чуйності до оточуючих.

Дослідження причин реалізації цінностей у підлітків показало, що цінність саморозвиток особистості та цінність фізична привабливість, зовнішність, мають різні причини реалізації цінностей. Для цінності саморозвиток особистості – це власні зусилля, а для фізичної привабливості, зовнішності – природні задатки. Це говорить про те, що підлітки вважають, що для реалізації цінності саморозвиток особистості важливі власні зусилля. Отже, саморозвиток особистості залежить власних зусиль особистості. Для реалізації цінності фізичної привабливості, зовнішності важливі природні задатки. Отже, щоб мати фізичну привабливість та гарну зовнішність необхідно мати певні природні задатки.

Дослідження цінностей у юнаків показало, що для цінності саморозвиток особистості переважає така причина реалізації цінностей як власні зусилля. Це говорить про те, що юнаки вважають, що для реалізації даної цінності важливі власні зусилля, отже, саморозвиток особистості залежить від власних зусиль особистості.

ВИСНОВКИ

Проведений теоретичний аналіз показав, що підлітковий вік від 10-11 до 15-16 років є перехідним, передусім у біологічному розумінні. Провідний вид діяльності – інтимно-особистісне спілкування з однолітками. Центральне новоутворення – почуття дорослості, яке виражається в тому, що рівень домагань підлітка значно випереджає його майбутнє положення, якого він по суті ще не досяг та набагато перевищує його реальні можливості. На цьому підґрунті у підлітка виникають характерні вікові конфлікти з батьками, педагогами та з самим собою. В загальному це період завершення дитинства і початку дорослішання. Інші новоутворення – теоретичне рефлексивне мислення, інтелектуалізація. Обрана соціальна позиція підлітка – емансипація від дорослих і групування. Підлітковий вік займає перехідну стадію між дитинством та юністю і є складним етапом психічного розвитку. У цьому віці у підлітків продовжується поетапний розвиток психічних пізнавальних процесів і формування власної особистості. Як наслідок відбувається зміна інтересів підлітка.

Юнацький вік – період в розвитку особистості, коли відбувається перехід від підліткового віку до самостійного дорослого життя. Хронологічно її межі визначають по-різному. Найчастіше дослідники виділяють ранню юність, тобто старший шкільний вік (від 15 до 18 років), і пізню юність (від 18 до 23 років). Провідна діяльність юнаків – їх професійна спрямованість. Центральне новоутворення – особистісне та професійне самовизначення. У цьому віці послідовно з'являються дві особливі форми самосвідомості: почуття дорослості та «Я-концепція». Таким чином юнацький вік є періодом дуже інтенсивного формування системи ціннісних орієнтацій, а це впливає на становлення характеру особистості в цілому. Це зумовлено тим, що на цьому етапі з'являються необхідні для формування ціннісних орієнтацій передумови: оволодіння понятійним мисленням, накопичення достатнього морального досвіду, зміна соціального положення.

Ціннісні орієнтації – це відображення у свідомості людини саме тих

цінностей, які визначаються нею самою як стратегічні життєві цілі та загальні світоглядні орієнтири. М. Рокич [41] визначає цінності як стійку переконаність у тому, що якийсь конкретний спосіб поведінки або кінцева мета існування є більш прийнятними з особистісної або соціальної точок зору, чим протилежні чи зворотні способи поведінки, або якась інша кінцева мета існування. Згідно О.І. Моткова [31] зовнішні цінності часто орієнтують особистість переважно на себе, власну вигоду, на увагу з боку інших і оцінку в соціальному середовищі своєї значущості. Власне на егоїстичне соціальне самоствердження. Зовнішні цінності можливо є проявом психологічної компенсації труднощів становлення в сім'ї. Внутрішні цінності більше орієнтують на значущість ближніх інших людей, а також на розвиток внутрішнього особистісного світу, його самовираження в творчості, на безкорисливе та естетичне ціннісне відношення до природи. З точки зору О.М. Леонтьєва [32] ціннісні орієнтації – це провідний мотив, мета зливає життя особистості з життям людей, їх благом такі життєві мотиви здатні створити внутрішню психологічну причину її існування, яка складає сенс її життя. Індивідуальна ієрархія ціннісних орієнтацій, є послідовність досить добре відокремлених блоків цінностей. Серед термінальних цінностей це: конкретні життєві цінності, цінності професійної самореалізації, індивідуальні цінності та активні цінності. Серед інструментальних цінностей це: етичні цінності, індивідуалістичні цінності, цінності самоствердження, інтелектуальні цінності.

В результаті дослідження, на основі аналізу даних можна зробити наступні висновки.

1. Дослідження термінальних та інструментальних цінностей у підлітків та юнаків показало, що серед термінальних цінностей у підлітків переважає цінність наявності гарних і вірних друзів, а у юнаків – цінність активного діяльного життя, серед інструментальних цінностей у підлітків переважає цінність незалежності, а у юнаків – цінність вихованості.
2. Порівняльний аналіз термінальних цінностей у підлітків та юнаків показав, що серед термінальних цінностей у підлітків переважає цінність наявності гарних і вірних, а у юнаків цінність активного діяльного життя. Серед

інструментальних цінностей у підлітків переважає цінність незалежності, а у юнаків – цінність вихованості.

3. Дослідження чинників сенсо – життєвих орієнтацій у підлітків показало, що високі результати переважають для процесу життя, а у юнаків – цілей в житті.

4. Порівняльний аналіз чинників, що впливають на сенсо – життєві орієнтації у підлітків та юнаків показав, що у підлітків серед високих результатів переважають процес життя, а у юнаків – цілі в житті.

5. Дослідження ціннісних орієнтацій у підлітків за шкалою «значимість» показало, що переважає цінність фізична привабливість, зовнішність, а у юнаків – цінність матеріальне благополуччя та високе соціальне становище.

6. Дослідження ціннісних орієнтацій у підлітків за шкалою «здійснення» показало, що переважає цінність саморозвиток особистості, а у юнаків – цінність саморозвиток особистості, повага та допомога людям, прояв чуйності.

7. Дослідження причин реалізації цінностей у підлітків показало, що для цінності добре матеріальне благополуччя переважає така причина реалізації цінностей як природні задатки, а у юнаків для цінності матеріальне благополуччя переважає така причина реалізації цінностей як власні зусилля.

8. Порівняльний аналіз дослідження ціннісних орієнтацій у підлітків та юнаків за шкалою «значимість» показав, що у підлітків переважає цінність фізична привабливість, зовнішність, а у юнаків – цінність добре матеріальне благополуччя та високе соціальне становище. Для юнаків важливим є хороше матеріальне та високе соціальне становище, вони орієнтовані на зовнішні, а не внутрішні цінності, такі як розвиток певних якостей особистості.

9. Дослідження причин реалізації цінностей у підлітків показало, що для цінності добре матеріальне благополуччя переважає така причина реалізації цінностей як природні задатки, а у юнаків – цінність саморозвиток особистості, повагу та допомога людям і чуйність.

10. Дослідження ціннісних орієнтацій у підлітків за шкалою «здійснення» показало, що для них переважає цінність саморозвиток особистості і у юнаків також переважає цінність саморозвиток особистості, а крім того є цінність

повага та допомога людям прояв чуйності до оточуючих.

11. Дослідження причин реалізації цінностей у підлітків показало, що цінності саморозвиток особистості, фізична привабливість, зовнішність, мають різну причину реалізації цінностей для саморозвиток особистості – це власні зусилля, а для фізичної привабливості, зовнішності – природні задатки.

12. Дослідження причин реалізації цінностей у юнаків показало, що для цінності саморозвиток особистості переважає така причина реалізації цінностей як власні зусилля.

Отже, проблема ціннісних орієнтацій набуває особливого значення в процесі формування особистості у підлітковий період. Підлітковий період супроводжується кризою підліткового віку. Адже саме в цьому віці формуються життєві цінності особистості. Проте у різні періоди життя особистості ієрархія ціннісних орієнтацій видозмінюється. Але при цьому не втрачається її визначальний вплив на життєдіяльність особистості. Особливо чітко і виразно це проявляється у період ранньої юності. Цей час є особливо важливий для утворення певної системи ціннісних орієнтацій як стійкої властивості конкретної особистості. Адже саме ціннісні орієнтації сприяють становленню світогляду і відношення юнаків до процесу професійного самовизначення. Конкретні цінності юнаків гармонійно поєднуються з пріоритетами професійної діяльності і утворюють ціннісно-сенсову єдність.

Знаючи особливості прояву ціннісних орієнтацій підліткового та юнацького віку, можна враховуючи ці особливості будувати навчально-виховний процес таким чином, щоб впливати саме на провідні цінності даного вікового періоду. Результати отримані на основі експериментального дослідження бути використані практичним психологам шкіл.

Дана тема цікава і мало вивчена, тому можна досліджувати її в майбутньому для цього потрібно буде провести теоретичний аналіз літератури, сформувані експериментальну групу, підібрати методики і провести дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андріїв В. В. Особливості призначення соціальної допомоги на дітей сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. *Актуальні проблеми держави і права*. Вип. 37. Одеса: Юридична література, 2008. С. 94-101.
2. Бабяк Т. І. Психокорекційна робота з дітьми та підлітками, що зазнали насильства. Львів: ВНТЛ, 2019. 48 с.
3. Балл Г. Концепція самоактуалізації особистості в гуманістичній психології. *Психологія і суспільство*. 2017. № 2. С. 16–32.
4. Безпалько О. В. Соціальна робота в громаді. Академія праці та соціальних відносин. Київ: Центр навч. літератури, 2005. 172 с.
5. Безушко С. Врахування психофізіологічних відмінностей хлопців і дівчат підліткового віку в умовах роздільного навчання. *Молодь і ринок*. 2011. № 12 (83). С. 141–144.
6. Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості: навч. посібник для студентів. Харків: Фоліо, 2016. 237 с.
7. Борисова В. І. Наставництво – одна з форм соціальної та психологічної адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, до самостійного життя. Актуальні проблеми приватного права : матеріали XVII наук.-практ. конф. (Харків, 22 лют. 2019 р.). Харків : Право, 2019. С. 16.
8. Бережна Л. М. До проблеми соціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у закладах інтернатного типу. *Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди*. Педагогіка. Психологія. Філософія. 2013. № 28 (1). С. 14-18.
9. Бойко І. І. Психологічна адаптація підлітка до нових умов навчання. *Психологія*. К., 2009. Вип. 2 (5). С. 92-95.
10. Бойц Р. Поради викладачам-початківцям : практ. посіб. Київ : Консорціум із удосконалення менеджмент освіти в Україні, 2005. 448 с.
11. Бохонкова Ю. Деякі методологічні аспекти аналізу закономірностей

адаптації студентів-першокурсників до умов навчальних закладів. *Освіта на Луганщині*. 2006. № 1. С. 15-18.

12. Брич В. Я., Миколук С. М., Соціальний захист сиріт в Україні : монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 200 с.

13. Булах І. Є. Соціальна обумовленість процесу адаптації та її етапи. *Соціальна педагогіка і адаптивність особистості*. Суми, 2004. С. 94-101.

14. Бурлака О. С. Проблеми соціального захисту, сім'ї, дитинства, материнства та батьківства в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2019. 419 с.

15. Вакуленко О. В., Комарова Н. М., Романова Н. Ф. Залучення місцевих громад до вирішення проблем дітей, сімей та молоді, які опинилися у складних життєвих обставинах : метод. рек. Київ : Дерсоцслужба. 2010. 108 с.

16. Вакуленко В. М. Проблема роздільного навчання і виховання дітей різної статі в Україні. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* : зб. наук. праць / гол. ред. Г. П. Шевченко. Вип. 6 (81). Сєвєродонецьк : СНУ ім. В. Даля, 2017. С. 41–49.

17. Васильєв Г. І. Педагогічні умови адаптації курсантів до навчання в вузах МВС : дис. ... канд. пед. наук. Одеса, 2017. 224 с.

18. Васьківська С. В. Основи психологічного консультування. Київ.: Четверта хвиля, 2017. 256 с.

19. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ-Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.

20. Вербець В. В., Субот О. А., Христюк Т. А. Соціологія : навч. посіб. Київ : Кондор, 2009. 550 с.

21. Вітакультурна методологія: антологія. До 25-річчя наукової школи професора А. В. Фурмана : кол. монограф. / А. В. Фурман та ін. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. 980 с.

22. Вступ до соціальної роботи : навч. посібник / за ред. Семигіної Т.В., Миговича І.І. Київ: Академвидав, 2015. 304 с.

23. Галус О. М. Жити по-новому: проблема адаптації першокурсників до навчання у ВНЗ та її педагогічні основи. *Гуманітарні науки*. 2014. № 2. С. 46–

52.

24. Гирич З. І. Дидактичні основи професійної освіти: конспект лекцій для студентів інженерно-педагогічних спеціальностей. Харків, 2007. 164 с.

25. Гірняк А. Н., Біскуп В. С. Реформування системи вищої освіти в Україні: новітні виклики та перспективи. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2016. № 3. С. 99–109.

26. Гірняк А. Н. Поняттєво-категорійне поле і наукові підходи до розуміння взаємодії у психології. *Психологія і суспільство*. 2017. № 3. С. 112–126.

27. Гірняк А. Н. Психологічна діагностика міжособистісної взаємодії засобами соціометричного опитування. *Психологія і суспільство*. 2019. № 3-4. С. 138–147.

28. Гірняк А. Н. Психологічний аналіз і систематика стилів освітньої взаємодії. *Психологія і суспільство*. 2018. № 1-2. С. 118–126.

29. Гірняк А. Н. Психологічні прийоми формування атракцій як способи налагодження освітньої взаємодії. Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2018. Т. І, вип. 50. С. 50–57.

30. Гірняк А. Н. Рівні міжсуб'єктної освітньої взаємодії та їх психологічний аналіз. *Психологічний часопис*. 2020. № 8 (40). Т. 6. С. 109–118. URL: <https://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/1041/642>

31. Гірняк А. Н., Смачило А. В. Психометричні можливості опитувальника Кеттела у дослідженні параметрів міжособистісної взаємодії. *Сучасні орієнтири психологічної науки в умовах трансформації суспільства: досвід та інновації* : матеріали наук.-практ. конф., м. Тернопіль, ТНЕУ, 25-26 жовт. 2019 р. Тернопіль : Економічна думка. 2019. Т. 2. С. 13–15.

32. Глинянська Н. Із досвіду роботи психолога з професійної та психологічної адаптації студентів. *Рідна школа*. 2006. № 11. С. 60–61.

33. Гнатів О. Забезпечення житлом дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як спосіб захисту їх прав. *Актуальні проблеми правознавства*. Вип. 1 (9). 2017. С. 66—69.

34. Гольдштейн А., Хомик В. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам / Пер. з англ.. В. Хомика. Київ: Либідь, 2017. 520 с.
35. Гура О. І. Психолого-педагогічна компетентність викладача вищого навчального закладу : теоретико-методологічний аспект : монографія. Запоріжжя : ЗІДМУ, 2006. 332 с.
36. Державний стандарт соціальної адаптації Державний стандарт соціальної адаптації (зі змінами, внесеними згідно з Наказом Міністерства соціальної політики № 1267 від 07.08.2017) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0665-15> (дата звернення 24.04.2020)
37. Державний стандарт професійно-технічної освіти. Збірник законів України про професійно-технічну освіту. Київ, 2002. URL : <http://proftekhsosvita.org.ua>.
38. Диференційоване навчання у закладах профтехосвіти : наук.-метод. зб. / відп. ред. Н. Г. Ничкало. Київ : НДІ педагогіки України, 2002. 421 с.
39. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І.Д. Зверєвої. Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.
40. Закон України «Про професійно-технічну освіту». Освіта України. Нормативно-правові документи. Київ: Міленіум, 2001. С. 268.
41. Зверєва І. Д. Соціальна робота в Україні: навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 256 с.
42. Зданевич Л. В. Адаптація першокурсників: психолого-педагогічні рекомендації викладачам для роботи з студентами нового прийому. Хмельницький : ХГПІ, 2003. 36 с.
43. Золотова Г. Д. Обґрунтування системи соціально-педагогічної профілактики адаптивної поведінки студентської молоді в навчальному закладі І-ІІ рівня акредитації. *Соціальна педагогіка* : теорія та практика. 2005. № 4. С. 62-66.
44. Кармадонова Т. М. Адаптаційні процеси соціалізації особистості в навчальному процесі. Вісник НТУУ «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. 2011. №3. С.29–33.
45. Кальченко Л. В. Педагогічні умови соціального захисту бездоглядних

дітей у притулках для неповнолітніх : дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2014. 216 с.

46. Капська А.Й. Соціальна педагогіка : підручник. Київ : Фенікс. 2011. 488с.

47. Капська А. Й., Пєша І. В. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 231 с.

48. Карпенко О. Г. Професійне становлення соціального працівника : навч.метод. посіб. Київ : ДЦССМ, 2014. 164 с.

49. Ключан Ю. В. Соціальний педагог професійно-технічного навчального закладу у процесі соціальної адаптації учнівської молоді. Теоретикометодичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. Вип. 12. Кн. II. Київ, 2008. С. 118-125.

50. Климчук В., Горбунова В. Внутрішня мотивація учбової діяльності молоді: теорія, методика, програма розвитку. монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 110 с. URL: <http://www.er.ucu.edu.ua:8080/handle/1/1058?locale-attribute=en>

51. Кривачук Л.Ф. Соціальна робота з дітьми: формування здорового способу життя дітей в сучасній Україні. Ефективність державного управління. 2016. Вип. 4 (49), ч. 1. С. 21–48.

52. Кримчак Л. Ю. Проблеми соціальної адаптації дітей-сиріт професійнотехнічних навчальних закладів до майбутньої життєдіяльності. Вісник ДНУ. *Педагогіка і психологія*. 2001. №7. С. 122-125.

53. Кримчак Л. Ю. Робота з учнівською молоддю, позбавленою батьківського піклування, у ПТНЗ. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2006. №3. С. 111-117. 54. Любіна Л.А. Психодіагностика: навч. посіб. Чернівці: Яворський Н.С. [вид.], 2018. 276 с.

55. Манохіна І. В. Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. Дніпропетровськ : Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2012. 276 с.

56. Мюллер М. Якщо ви пережили психотравмуючу подію. Львів: Видавництво УКУ: Свічадо, 2017. 120 с.

57. Особливості надання медичних та соціальних послуг для вразливих категорій населення з використанням гендерно-чутливого підходу: навчальний посібник / Ярошенко А. О., Варбан М. Ю., Шульга Л. О. та ін.; за заг. ред. Ярошенко А. О. Київ : МБФ «Альянс громадського здоров'я», 2017. 112 с.

58. Подшивалкіна В.І., Дементьєва К.Г. Соціально-психологічний практикум. Київ: КНТ, 2019. 104 с.

59. Ревасевич І. Обґрунтування психологічної концепції особистісної адаптованості за модульно-розвивальної оргсхеми. Психологія і суспільство. 2003. № 4. С. 96-109.

60. Ревасевич І. С. Психологічні інваріанти особистісної адаптованості школярів у системі модульно-розвивального навчання. Психологія і суспільство. 2007. Спец. вип. С. 109-127.

61. Семигіна Т. В. Соціальні послуги у територіальних громадах України: інновації правового регулювання. Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму. 2019. №4. С. 65-75.

62. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Авт. кол. Л.С. Волинець, Н.М. Комарова, О.Г. Антонова-Турченко, І.Б. Іванова, І.В. Пеша. Київ : Видавництво, 2008. 161 с.

63. Соціальний захист населення сучасної України: проблеми та шляхи їх вирішення: монографія / В.В. Харабет, І.Ф. Марченко, А.І. Андрющенко, С.О. Горбунова-Рубан, Н.С. Скок та інші; за ред. І.Ф. Марченко, А.І. Андрющенко, В.В. Харабет, С.О. Горбунова-Рубан. Маріуполь: ПДТУ, 2017. 246 с.

64. Фурман А. В., Гірняк Г. С., Гірняк А. Н. Комплексна методика виявлення якості та ефективності навчальної літератури: технологія, процедури та досвід застосування : брошура. Тернопіль : ВПЦ «Економічна думка ТНЕУ», 2013. 74 с.

65. Шахрай В. М. Технології соціальної роботи : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 464 с.

66. Gelso C.J., Williams E.N., Fretz B. Counseling Psychology (3rd ed.). Washington, D.C.: American Psychological Association, 2017. 255 p.

67. Michael A. Forrester, Cath Sullivan. Doing Qualitative Research in Psychology: A Practical Guide. SAGE Publications Ltd; Second edition, 2019. 376 p.
68. Moodley, Gielen, Wu. Handbook of Counseling and Psychotherapy in an International Context. New York: Routledge, 2018. 412 p.
69. Cialdini, R. B. Pre-Suasion: A Revolutionary Way to Influence and Persuade. New York: Simon & Schuster. 2016. ISBN 978-1501109799.
70. How to Use Cialdini's 6 Principles of Persuasion to Boost Conversions// <https://cxl.com/blog/cialdinis-principles-persuasion/>
71. Peter H. King. Influence: The Psychology of Persuasion : Discover How to Use Psychology to Positively Influence Human Behavior. 2019. 106 p.
72. Understanding student satisfaction and dissatisfaction: an interpretive study in the UK higher education context / J. A. Douglas et al. Studies in Higher Education. 2015. No. 40(2), P. 329–349.
73. Wubbles T. A knowledge base for teachers on teacher-student relationships. In L. Florian & N. Pantic (eds.), Teacher education for the changing demographic of schooling: Issues for research and practice. Edinburgh, UK: Springer. 2017. P. 67-81.

ДОДАТОК 1

МЕТОДИКА «ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ» (М. РОКИЧ)

Інструкція: «Зараз Вам буде пред'явлений набір з 18 карток з позначенням цінностей. Ваша задача – розкласти їх один по одному значимості для Вас як принципів, якими Ви керуєтеся у Вашому житті».

Список А (термінальні цінності):

– активне діяльне життя (повнота та емоційна насиченість життя);	
– життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд);	
– здоров'я (фізичне і психічне);	
– цікава робота;	
– краса природи і мистецтва (переживання прекрасного);	
– любов (духовна і фізична близькість);	
– матеріально забезпечене життя;	
– наявність хороших і вірних друзів;	
– суспільне визнання (повага оточуючих, колективу, товаришів по роботі);	
– пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, культури, інтелектуальний розвиток);	
– продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей);	
– розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне вдосконалення);	
– розваги (приємне, необтяжливе існування, відсутність обов'язків);	
– свобода (самостійність, незалежність в судженнях і поступках);	
– щасливе сімейне життя;	
– щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу, людства);	
– творчість (можливість творчої діяльності);	
– впевненість в собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів).	

Список Б (інструментальні цінності):

– акуратність (охайність), уміння тримати в порядку речі, порядок у справах;	
– вихованість (хороші манери);	
– високі еталони (високі вимоги до життя і високі запити);	
– життєрадісність (почуття гумору);	
– дисциплінованість;	
– незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче);	
– непримиримість до недоліків в собі та інших;	
– освіченість (широта знань, висока культура);	
– відповідальність (почуття обов’язку, вміння дотримувати своє слово);	
– раціоналізм (уміння тверезо і логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення);	
– самоконтроль (стриманість, самодисципліна);	
– сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів;	
– тверда воля (уміння настояти на своєму, не відступати перед труднощами);	
– терпимість (до поглядів і думок інших, уміння пробачати іншим їх помилки);	
– широта поглядів (вміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї);	
– чесність (правдивість, щирість);	
– ефективність у справах (працелюбність, продуктивність в роботі);	
– чуйність (турботливість).	